

Lamprecht, Arnošt

Vývoj fonologického systému v pozdní praslovanštině

In: Lamprecht, Arnošt. *Praslovanština*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1987, pp. 125-157

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122229>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

6. VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU V POZDNÍ PRASLOVANŠTINĚ

6.1. ASIMILACE KONSONANTŮ A VOKÁLŮ V RÁMCI SLABIKY A POSTUPNÝ VZNIK MĚKKOSTNÍ KORELACE V SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

6.1. Po dokončení všech klasických praslovanských změn (po vzniku nosovek a po vývoji skupin *tārt, tālt, tert, telt*) vznikl, jak jsme uvedli, základní typ praslovanské slabiky a slova *CACA*. Byl tím dovršen vývoj klasické praslovanštiny a nastává období pozdně praslovanské, které trvá až do zániku jerů. U východních Slovanů, kde je zánik jerů opožděn, pozdní praslovanština plynule přechází do raného vývojového období východoslovanských jazyků.

6.1.1. V tomto pozdně praslovanském období dochází na severoslovanském území k palatalizovanosti konsonantů před předními vokály. Tyto tzv. palatalizované, změkčené konsonanty (franc. mouillé), akustickou terminologií zvané tónově zvýšené, diézní, vznikají před *i, ъ, ě, e, ę*, a to zpočátku jako varianty tvrdých konsonantů, později jako samostatné fonémy. Stupeň realizované fonetické změkčenosti byl patrně před různými vokály různý. Před *i, ě* byla palatalizovanost větší, srov. *ři, řě* (tak tomu bylo na území, na němž se později zformovala čeština), před *e* byla menší, srov. *ře*, příklad *řepěmře*; proto také dochází před *e* častěji k depalatalizaci (srov. pozdější vývoj v češtině). Jinak byly na slovanském severu konsonanty změkčeny před všemi předními vokály, jak jsme uvedli výše (*i, ъ, ě, e, ę*). Tato tendence k asimilovanosti v rámci slabiky je areálním jevem eurasijským; je i v jiných jazycích eurasijského severu (např. v jazycích uralských a altajských). Uplatnila se proto více v severoslovanských jazycích, v jižních pouze v dialektech bulharsko-makedonských. Tam se zachovala dodnes před pův. *ě [ā]*, a to ve spisovném jazyce bulharském v přízvučné pozici před tvrdou samohláskou, srov. *bělb [b^ěāl̥b]* > *b^ěal* (psáno *bjal*, fonologicky *b^ěal*), podobně *d^ěado* (psáno *djado*), ale *dedica* „dědeček“, *b^ěas (bjas)*, ale *besové, br^ěag (brjag)*, ale *bregové, d^ěal (djäl)*, pl. *d^ěálove, del^ěat (deljat)*; forma se členem, vlastně *del^ěat*), *m^ěara (mjara)*, *m^ěako (mljako)*. Tak je tomu ve východobulharských dialektech; v jejich jihovýchodní části je *a* také v nepřízvučné pozici. V západobulharských a makedon-

ských dialektech, kde je za *ě* hláska *e*, změkčenost před tímto *e* zanikla, srov. *bel, mleko*. Není tu proto měkkostní korelace rozvinuta (zůstalo jen staré *l-l', n-n'* a *k', g'* v cizích slovech). V makedonštině je *k', g'* také za někdejší *tj, dj* a *kt* (*svək'a, meg'a, nok'*), jak jsme uvedli už výše. Je však otázka, zda v těchto dialektech jde o měkkostní korelaci, či spíše o samostatnou palatální řadu. Ve spisovné bulharštině a ve východních dialektech však měkkostní korelace existuje, počet párů je dokonce větší než v ruštině, ale její využití je poměrně malé (jen před *'a < ě* a někde před *ɔ < ɔ* psaným jako *ja* v koncové pozici před členem, srov. *del'at* (*deljat*) a v cizích slovech, hlavně přejatých z turečtiny).

6.1.2. Poznámka. Obdobná situace jako v bulharštině, kde je palatalizovanost (změkčenost) *e*-ového charakteru, srov. *b^eal, d^eal*, je v rumunštině, srov. rum. *deal* [*d^eal*] „kopec“, *stea* [*s^ea*] „hvězda“, *bea* [*b^ea*] „pít“. Rumunské *ea* se však většinou chápe jako diftong *ea*, před nímž je pozičně palatalizovaný konsonant; jsou však lingvisté, kteří jev chápou jako v bulharštině, tj. *e*-ově palatalizovaný konsonant + *a*, tedy *d^eal* jako bulharské *d^eal*.

6.1.3. Na území, na němž se vytvořil později polský jazyk, jsou změkčené konsonanty před všemi původně předními vokály (*i, ɨ, ě, e, ɛ*), stupeň změkčenosti se však postupně upravil ve prospěch varianty *i*-ové, takže máme *piec* [*pⁱec*] „péci“, *biada* [*bⁱada*] „bída“, *biorę* [*bⁱorę*] „beru“, *piątek* [*pⁱątek*; nyní *pⁱątek*] „pátek“, *wiara* [*vⁱara*] „víra“. Vokál *ě* tu jako v bulharštině dává *'a*, a to před tvrdými zubnicemi (dentálami), v jiné pozici máme *e*, srov. *miara*, ale *mierzyc*, *wiara*, ale *wierzyc*, *las*, ale *w lesie* [*leśe*], *biały*, ale *bielić*.

6.1.3.1. Poznámka. Jak je vidět z příkladu *biorę* (< *b'era*), nastala v polštině kromě změny *ě > 'a* i změna *'e > 'o*, srov. *čelo > czolo* [*čolo*], ale *na czele, žena > zona* [*zona*], ale *żeński*. Změna *'e > 'o* tu nastala před zánikem jerů, na rozdíl od ruštiny, kde nastala později, srov. polské *pies* (tu *'e > 'o* není, protože jde o *e* z pův. *ɨ*), ale ruské *pěs* [*p'os*]. Stejná změna *'e > 'o* je i v lužické srbštině (její chronologii tu však nelze přesně určit).

6.1.4. Obdobně jako v polštině se *i*-ová změkčenost uplatnila i v severní části východoslovanského území (na území pozdějšího jazyka ruského a běloruského), *i*-ový měkkčící komponent je tu však méně výrazný než v polštině, je proto ho lépe označovat způsobem běžným pro fonologické označování změkčených konsonantů v slovanských jazycích, srov. rus. *mera* [*m'era*], *belyj* [*b'elyj*], *pit'* [*p'it'*]. K fonologizaci protikladu *p-p', b-b', t-t', s-s'* atd. však došlo až po zániku nosovek, když nosové *ɛ* dalo přes *ä* nakonec *'a*, srov. *měso > m^eäso > m'aso*, *vězati > v^eazat'i > v'azat'i* (> *v'azat'*), *paměť > pam^eät'ɨ > pam'at'ɨ* (> *pam'at'*), *pěšť > p^eäst'ɨ > p'ast'ɨ* (> *p'ast'*). Bylo tak proti sobě *p'ast'ɨ* „pěšť“ a *past'ɨ* „tlama, huba“. Proces vzniku měkkostní korelace byl však na celém slovanském severu dovršen zánikem jerů. Tím vznikly palatalizované konsonanty i na konci slova.

6.1.4.1. Poznámka. Změkčenost konsonantů na východoslovanském území ještě nebyla rozvinuta (nebo jen velmi slabě) před vznikem tzv. plnohlási (polnoglasije), srov. *melko* [*mälko*] > [*mälko*] > [*mäl'ko*] > [*mol'ko*] > [*moloko*], psáno *moloko*.

Je to v souladu s naší chronologií, že palatalizovanost se rozvinula až po dovršení všech praslovanských změn (v důsledku zákona otevřených slabik, tedy až v IX. století).

6.1.5. Na území českého jazyka byla palatalizovanost před *i* a *ě* (které tu reprezentovalo úzkou hlásku, nejspíše *ɛ* se slabou prejotací) větší než před *e*, jak jsme již poznamenali. Slabší změkčenost před *e* byla pak později (na rozhraní XII. a XIII. stol.) odstraněna depalatalizací, srov. *p^ěče* > *peče*, *v^ěez^ee* > *veze*, *n^ěebud^ěe^ře* > *nebudete*. V slovenštině však změkčenost *d'e*, *t'e*, *n'e* zůstala a *d'*, *t'*, *n'* se změnily v *d'*, *t'*, *ň* (jako před *i*, *ě* v češtině, srov. čes. *děti* [d'et'í], psáno ovšem *děti*), srov. slovenské [ňebud'et'e] proti čes. [nebudete].

6.1.6. V ukrajinštině došlo rovněž v historické době k odstranění slabší změkčenosti před *e* jako v češtině, vývoj tu však šel dále, přechodový příznak změkčenosti tu byl odstraněn nejen před *e*, srov. *ne budete* [ne budete] proti ruskému [n'e bud'et'e], nýbrž i před *i* (jako později po labiálách ve většině dialektů českého a slovenského jazyka, srov. čes. *pivo* a nikoli *p'ivo* jako v ruštině), a to u všech konsonantů včetně dentál, srov. ukr. *chodyty* (proti českému *choditi*); příznak změkčenosti se však udržel před pův. *ě*, srov. *ďěd* > *d'id* a před *'a* (< *ä* < *ɛ*), srov. *m^ěäso* > *m'aso* (nyní rozloženo na *mjaso*, psáno proto *m'jaso*). Dále je tu měkkost před novým *i* vzniklým z *e* nebo z *o* v zavřené slabice, srov. *mid* [m'id] „med“, *nis* [n'is] „nos“.

6.1.7. V lužické srbštině byl stav změkčených konsonantů původně stejný jako v polštině. V historických dobách však došlo k depalatalizaci sykavek ve všech pozicích, takže místo *cěna* máme nyní *cyna*, místo *sěno* > *syno*, dluz. *pšosyš* „prostiti“, hl. *syła*, *sedžec*, *zeleny*, *zemja* (proti pol. *ziemia* [žem'a] atp.), ale *mjetać*, *mjeza*, *pęc*, *wjesło*, *bjez* atp. (tj. zachování měkkosti před *e*, *ě* u labiál).

6.2. ZÁNİK NOSOVEK NA VĚTŠÍ ČÁSTI SLOVANSKÉHO ÚZEMÍ

6.2. V dřívějších výkladech jsme si uvedli četné příklady praslovanských nosovek *ɛ*, *ɔ*, srov. *peŕb*, *męso*, *svętb*, *pamętb*, *deŕętb*, *dadętb*, *roka*, *goŕb*, *poŕb*, *goŕa*, *zobę*, *bođę* atd. Řekli jsme také, že nosovky vznikly po palatalizaci alveolár (tj. po r. 750) a držely se na českém území ještě v I. polovině X. století (srov. *Vęceslavъ* „Václav“).

6.2.1. Realizace nosovek nebyla všude stejná. Na tom území, kde se obě nosovky realizovaly jako nízké hlásky, tj. *ǣ*; *ǣ*, se nosovky držely déle (tj. v polštině dodnes, v některých slovinských dialektech, v makedonštině a v bulharštině déle než jinde). Tam, kde se nosovky *ɛ*, *ɔ* začaly vyslovovat různě, tj. *ɛ* jako nízká dlouhá hláaska podobná nosovému *ě* [ǣ] a *ɔ* jako vysoká nosová hláaska blížící se dlouhému nosově zabarvenému [ū], došlo postupně k jejich denazalizaci (ztrátě nosovosti).

6.2.2. Tak tomu bylo např. na východoslovanském území, kde denazalizace nastala patrně nejdříve (okolo poloviny X. století). Je tam *ɔ* > *u*, *ɛ* > *ǣ* (> *'a*): *bođę* > *búdu*, *roka* > *ruká*, *poŕb* > *pu'ŕb*; *męso* > *mäso* > *m^ěäso* > *m'äso*, *peŕb* >

pät' b > *p^eät' b* > *p'at' b* (> *p'at'*), *svetějb* > *svätějb* > *sv^eätějb* > *sv'atějb* (> rus. *sv'atój*) atd. Srov. též doklady ukrajinské a běloruské, např. ukr. *búdu*, *ruká*, *m'jásno*, *p'jat'*, *pám'jat'*, *mísjac'* „měsíc“; bělorus. *búdu*, *ruká*, *mjása*, *pámjac'*, *mésjac'*, *jadró* atd.

6.2.3. Obdobně tomu bylo i na českém území, srov. *řoka* > *ruka*, pod. *budu*, *múka*, *stúpati*; *měso* > *mäso* > *m'äso* (a depalatalizací *maso*), *svetějb* > *svätý* > *sv'ätý* (> *svatý*); *svetiti* > *sv'ät'it'i* (a později po přehlásce *ä* > *ě* *světiti*), *petь* > *p'ät'* (> *pět*), *peťero* > *p'ät'ero* (a depalatalizací *patero*). Projevuje se tu tendence k depalatalizaci (ztvrdnutí) slabiky před tvrdými zubnicemi (viz *sv'ätý* > *svatý*, ale je i stč. ojedinělý doklad psaný *suiatemu*, tj. *sv'atému*, kde je změna *ä* > *a*, ale konsonant zůstal měkký; je to obdoba ruských tvarů; na vých. Moravě je i *p'atro*, *p'ata*, *v'adnút'* < *vednöt'i*). Slovo *v'áč'e* (< psl. *vęce*) dalo *viece* a novočesky *více*, ve složeném *V'áč'eslav* (< *Vęceslavъ*) však došlo k depalatalizaci slabik *c'e* > *ce* a *v'ä* > *vá* (vlivem tvrdého *sl*), takže vzniklo *Váceslav* a z toho *Václav*. V nové češtině se tak nyní za pův. *ä* (< *ę*) vyskytují čtyři střídnice, a to *a*, *ě*, *á*, *i*, srov. za základ *svet-* > *svät-* jsou tyto podoby: *svatý*, *světiti*, *svátek*, *posvicení* (stč. *posviecenie*); za základ *devet-* > *devät-* podoby *devět*, *devatero*, *devátý*, *devítka*.

6.2.3.1. Poznámka. O původním rozlišování *ä* (< *ę*) a *'a* ve staré češtině svědčí jeden pár slov, a to stč. *jěk* (< *jäk* < *jękō*) a *jak(o)*. Na východní Moravě je příkladů na rozlišování *ä* a *'a* více, srov. za *ę* > *ä*: valaš. *m'ekký*, *p'ekný*, *pam'et'*, *p'et*, *těšký*, ale za *'a*: *zjavít'*, *naša kaša*, *jastřib* (< *jastrāb* < *jastrębъ*), *poprav'at'*, *zaráb'at'*, *Kunov'ané* atd. Za dlouhé *ä* je na Valašsku *i*, srov. *uvíznuť*, *vzýť*, *sýha* (< *siha* < *sieha* < *sāga* < *sega*), *jastřib*; ba i na západní Moravě je za pův. *ä* podoba *i*-ová, srov. psl. *jedro* > *jādro* > *jiedro* > *jidro* > *idro* > *hidro*, ale spisovně česky *jádro*. Podobné doklady jsou i ze Slezska, srov. středoopavské *řysa* (*reša* > *rāsa* > *řiesā* > *řisa* > *řysa*) proti čes. *řasa* (stč. *řása*) a západoopavské *hřybitko*, *kuřytko* (proti čes. *hřibátko*, *kuřátko*), středomoravské *kořitko* „kuřátko“ atp.; srov. též ostravské vlastní jméno *Dřizga* (< *dřiezga* < *drážga* < psl. *drezga*).

6.2.4. Na slovenském území byla situace obdobná jako v češtině, srov. *ruka*, *budu*, *múka*, *súd*, *mäso*, *svätý*, *pät'*; *ä* se zachovalo podnes po retnicích (labiálách), srov. *mäso*, *pät'*, *svätý*, *hovädo*, *žriebä* „hřibě“, po jiných konsonantech dalo *a* jako v češtině, srov. *jazyk* (< *językō*), *často* (< *čęsto*) atd. Za dlouhé *ä* je však ve spisovné slovenštině nyní diftong *ia*, srov. *sviatok*, *piatok*, *mesiac*, *chodia*, *viac* (jen v dialektch na Oravě zůstalo *ä*, srov. *päd'* „piď“, *mesäc*, *väc*). Ve slovenských dialektch je situace, pokud jde o *ä*, rozmanitá. V tzv. záhorských dialektch je obdobná jako ve východomoravských dialektch češtiny, srov. *maso*, *pátek*, *vázat*, *pjet*, *devjet*, *mjesíc*, *víc* (*vjec*), v ostatních západoslovenských dialektch je *maso* (*masso*), *pata*, *hovado*, *mesác*/*mesjac*, *vác*/*vjac*, ve východoslovenských dialektch *meso*, *peta*, *hovedo*, *dzevec*, *ceški*, *še* (< *se*), *mesac*, *vjac*. Ve středoslovenských dialektch je stav obdobný jako ve spisovné slovenštině (ovšem s tím, že dlouhé *ä* se tu místy zachovalo, jak jsme již uvedli). Ve spisovné slovenské výslovnosti se ovšem nyní projevuje tendence k zániku *ä*, tj. místo *mäso* se vyslovuje *meso*.

6.2.5. Rovněž v lužické srbštině ϱ dalo u a za ϵ bylo pův. \ddot{a} , srov. *ruka, muka, dub* atd. (tak v obou lužických jazycích). Za \ddot{a} je nyní v dolní lužické srbštině úzké \ddot{e} nebo e , srov. *měso* „maso“, *swěty* „svatý“, *pěta, glědaś* „hledati“, *jězyk, pės'* „pět“, *źewjeś* „devět“, *wěže* (< *wědeṭb*) „vědi“, *požedaś* „požádat“. V horní luž. srbštině je za \ddot{a} před tvrdou slabikou $'a$, srov. *mjaso, swjaty, pjata, wjazać, jazyk*, ale *knjez, źewjeć* „devět“, *mjechki* „měkký“, *pjeć* „pět“, *pjedź* „píd“, *penjez* „peniz“, *ćežki* atp. Ale ve východní části lužických dialektů bylo i *juzyk, m'uso* v důsledku staré depalatalizace $\epsilon > \varrho$ ($> u$), obdobné depalatalizaci v polštině.

6.2.6. Na pozdějším srbocharvátském území je za nosové ϱ střídnice u jako ve většině slovanských jazyků, srov. *ruka, muka, put, dub, stupati*, za nosové ϵ je však e , srov. *meso, svet* „svatý“, *pet, peta, jedro, jezik, uzeti, početi, žetva*; v staré čakavštině se však vyskytuje po $ž, š, č, j$ také a : *jazik* (nebo s přesmykem *zajik*), *žatva, prijati, počat*. Z čakavských dokladů je také vidět, že areál, v němž za ϵ vzniklo \ddot{a} , nebyl od areálu, kde vzniklo e , přesně oddělen.

6.2.7. Na území, na němž se později konstituovala slovinština, vznikla za nosové ϱ střídnice o , srov. *roka, pot, dob, bom* (< *bodem*) „budu“, *vozel* „uzel“, *sod* „soud“, *ozek*; za nosové ϵ vzniklo e , srov. *meso, svet* „svatý“, *pet* „pět“, *peta, gledati, jezik, ječmen* (dial. *jačmen*), *vzeti, žetev* „žatva“, *devet, deset*. Na okrajích se však vyskytují i zbytky nosovek.

6.2.8.1. Na území bulharsko-makedonském měly nosovky širokou výslovnost, tj. místo ϱ zde bylo q , místo ϵ široké nosové \ddot{a} . Za nosové q pak vzniklo v bulharštině (na rozhraní XII. a XIII. stol.) krátké \ddot{a} , které se ztotožnilo s jerovou střídnicí, srov. *răka, păt, dăb, măt, zăb* (podle rumunské grafiky se tu v přepise do latinky zpravidla užívá \ddot{a} , srov. *răka, păt, dăb, zăb* atd.). Za nosové ϵ pak vzniklo e , srov. *mesó, svet, petá, pétak* „pátek“, *pet, dévet, pámet, govédo, téžək* „těžký“; řídčeji tu je a nebo ə , srov. *jadró, žáden* (*žden, žeden*), *žitva* (přip. nář. *p'ətək, t'əško*).

6.2.8.2. V makedonských dialektech je za nosové ϱ (q) vokál a , srov. *raka, pat, dab, maž* „muž“, *zab* (dial. i *zamp*), *agol* „úhel, roh“, za nosové ϵ vokál e , srov. *meso, svet, peta* (*petica*), *devet, deset, gleda, pamet, govédo, peda* „píd“; někdy je tu rovněž a , srov. *jazik, jačmen, jadro* (*jatro, jatka*). V jižní části makedonských dialektů se zachovaly nosovky v rozložené podobě, srov. *grenda* „hřada“, *penda* „pid“, *golamb, zamp* „zub“, *rənka, pənt'*. V některých dalších dialektech v oblasti bulharsko-makedonské jsou i jiné střídnice (*roka, dob, răka* atp.). Obdobně jako v bulharsko-makedonských dialektech se zachovaly nosovky v severní části dialektů slovinských v dlouhých přízvučných pozicích, srov. *mōka, zōb, jazik, grāda*.

6.2.9. Hlavním teritoriem, kde se nosovky zachovaly, je však lechické území, tj. území polštiny, kašubštiny a vymřelé polabštiny. Na tomto lechickém území měla nosovka ϱ širokou výslovnost q , srov. staropol. doklady *Dambśco* „*Dąbsko*“, *Gamba* „*Gąba*“. Nosovka ϵ měla rovněž širší výslovnost, psala se však jako en , srov. *Deuentliz, Dobrenta* atd. Před tvrdými alveolárami (zubodásňovými), tj. t, d ,

n, s, z, r, l, došlo k depalatalizaci širokého *ɛ* na *q*, jak svědčí jména *Zuant* „Světš“, *Zuantos* „Světošš“, *Suantepolcus* „Světopřlkš“, *Suanteboris* atd. Tato depalatalizace zasáhla i východní část lužickosrbských dialektů, takže tam vznikly tvary jako *m'uso*, *juzyk* (*ɛ > ɔ > u*) místo *mjaso* (měso), *jazyk* (jězyk). Polská i východolužická depalatalizace (dispalatalizace) vokálů vznikly před rokem 1000 (tj. před denazalizací nosovek v lužické srbštině). Ve XIV. století došlo k sblížení obou nosovek v polštině a jejich následující diferenciaci podle kvantity; za dlouhé nosovky je nyní v polštině *ą* [ɔ], za krátké *ę*. Původní *ɛ* se pozná podle toho, zda měkčí předcházející konsonant; příklady: *mąka* „stč. mūka“, *trąba* „stč. trūba“, *raqk* (gen. plur., srov. sloven. *rúk*), *dąb* (náhradní dlužení za *er* před znělým konsonantem), *dęba* (gen. sg.) „dubu“, *zając* „zajíc“, *miesiąc* „měsíc“, *piątek* „pátek“; *pięc* „pět“, *mięso* „maso“, *święty* „svatý“, *ręka* „ruka“, *męka* „muka“, *będę* „budu“.

6.2.9.1. V kašubských dialektech se dlouhé *ɛ* většinou (mimo pozici před tvrdou dentálou) zúžilo na nosové *i* (srov. starý zápis ze XIII. stol. *Mislincino*) a došlo tu později k denazalizaci, takže je tu nyní *třisc*, *vzić*, *siǰnoc*, *ciǰnoc*, *jiza*, *zajic/zajc/zajk*, *pajik/pajk*, *jastřib* proti pol. *trąść*, *vziąć*, *siągnąć*, *ciągnąć*, *jędza*, *zając*, *pająk*, *jastrząb*.

6.2.9.2. Ve vymřelé polabštině byly za nosovky střednice *q*, srov. *divąt* „devět“, *disąt* „deset“, *paśt* „pěšt“, *pać* „pět“, *taśt'ü* „těžko“, *jaćmin* „ječmen“, nebo *ɔ*, srov. *mąka*, *rąbat* „rubat“, *prąt* „prut“, *d'óląb* „holub“, *p'ąta* „pata“, *v'ązāt* „vázat“, *jọząk* „jazyk“, *zọdlü* „žedlo, žihadlo“. Jak ukazují příklady *v'ązāt*, *p'ątā*, *jọząk*, *zọdlü*, vyskytuje se tu rovněž jako v polštině dispalatalizace *ɛ > ɔ* před tvrdými dentálami (alveolárami).

6.2.10. Zánik nosovek na větší části slovanského území je vlastně rovněž dalším dovršením zákona otevřených slabik. Nosovky se, jak je vidět, zachovaly na okrajích slovanského území (v dialektech makedonských, slovinských, polabských) a dále na jednom rozsáhlejší území, tj. v polštině. Na těchto okrajích se vyskytují většinou i typy *tart*, *talt* (srov. *Stargard*, *alkati*), jak jsme uvedli již dříve. Je rovněž zajímavé, že tam, kde nosovky přetrvávaly déle, mělo *ě* širokou výslovnost, tj. [ä], kdežto na území, kde zanikly dříve, přesunulo se *ě* mezi vokály úzké (mělo výslovnost úzkého *ɛ* snad se slabou prejotací) a na jeho místo přišlo nové *ä* vzniklé z nosového *ɛ*.

6.2.10.1. Na českém území zanikly nosovky v druhé polovině X. století (v rozmezí let 950–1025); pro 1. polovinu X. stol. jsou spolehlivě doloženy jménem *Vęceslavъ* „Václav“ v latinizované podobě *Venceslaus* (k r. 929 nebo 935). Ve stejné době nebo v době jen o něco málo dřívější (tj. v letech 925–1000) zanikaly nosovky i na východoslovanském území, jak svědčí o tom názvy dněperských prahů *Nejasyt* (psáno *Neasit*) a *Vbruče* (psáno *Verutsi*) z X. stol., kdy už nosovky nejsou zachyceny, ale na druhé straně jméno *Svētoslavъ* „Svjatoslav“ (psáno *Sphentostlabos*, vládl 945–972), kde nosovka zapsána ještě je. V bulharsko-makedonských dialektech byl zánik nosovek opožděn; udržely se tam do XIII. století (na okraji těchto dialektů dodnes).

6.3. KONTRAKCE NEBOLI STAHOVÁNÍ

6.3. Ve stejné době – nebo v době jen o něco málo dřívější než zánik nosovek – provedla se na západnější části slovanského území tzv. kontrakce neboli stahování. Jde o zánik intervokálního *j* (i) a následující splynutí obou vokálů v jeden vokál dlouhý. Fonologicky bylo totiž *j* velmi oslabeno v důsledku tzv. palatalizace alveolár, kdy skupení *sj, zj, rj, lj, nj, tj, dj* dávala *š, ž, r', l', n', t', d'* (*c', dz'*) nebo další tomu odpovídající střídnice (za *tj, dj*) a labiály + *j* dávaly na převážné části slovanského území (bez západoslovanských jazyků) labiály + *l'* epentetické. V hlaholských památkách pak není pro *j* ani písmeno. Kromě toho ani fonetická diference mezi *j* a neslabičným vokálem není nijak výrazná. Byly tedy po palatalizaci alveolár dány všechny předpoklady, aby tato slabě integrovaná hláska (o níž je možno pochybovat, zda byla plnoprávným fonémem) mezi vokály zanikala, pokud tomu výrazně nebránil slabičný vzorec *CACA*, jak tomu bylo na východoslovanském území.

6.3.1. Jádrem kontrakce je na západoslovanském území a tu v největší koncentraci právě na českém území. Uvedeme si proto příklady nejdříve z českého území.

6.3.1.1. Nejsnazší pozice pro kontrakci byla spojení *iji, ьji, ьjb*. Můžeme-li tu *j* interpretovat jako neslabičné *i* a měkký jer je vlastně od původu krátké *i* (jehož *i*-ový charakter se mohl v sousedství *i* snadno uchovat), pak kontrakci několika *i* vzniklo dlouhé *i*. Z důvodů grafických budeme toto *i* označovat běžným českým grafémem *í* a české podoby po stažení už bez koncových jerů, neboť zánik jerů brzy následoval.

Příklady na *iji*: *dobrijj* > *dobr'í* (nom. pl.), *pěšijimi* > *pěšimi* (instr. pl.),
ьji: *panьji* > *pan'í*, *znamenьji* > *znamen'í* (lok.), *pěšьjichь* > *pěšich*
(gen. pl.), *ььji* > *b'í* (imper.),
ьjb: *pěšьjb* > *pěší*, *kostьjb* > *kost'í* (gen. pl.), *znamenьjb* > *znamen'í*
(gen. pl.).

Tím byly dány dobré předpoklady pro obdobné pozice *ьjb, ьji, yji, yjb*.

Příklady na *ьjb*: *dobrьjb* > *dobrý*
ьji: *dobrьjichь* > *dobrých* (gen. pl.)
yji: *dobryjimi* > *dobrými* (instr. pl.)
yjb: *stryьbь* > *strýc*

Další vhodné a snadné pozice jsou *ьje, ьjě, ije*. Tu vzniklo dlouhé úzké měkkící *ě* (patrně totožné na českém území s dlouhým *ě*).

Příklady na *ьje* (*ьjě*): *znamenьje* > *znamen'ě* (stč. *znamenie*), *lanьjě* (gen. sg.) >
lan'ě, *ььjěšь* > *b'ěš*
ije: *pěšijemь* > *pěšém* (stč. *pěšiem*)

Za této situace vzniklo úzké měkkící *ě* i ze spojení *ěje, eje*: *uměješь* > *um'ěš*,
dobrějemь > *dobr'ém*, *pěšeje* > *pěšě*. Pak už nestálo nic v cestě vzniku neměkkícího *ě*
z *yjě, oje*.

Příklady na *yjě*: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg. f., akuz. pl. m. f.),

oje: *dobroje* > *dobré, moje* > *mé, mojego* > *mégo, mojemu* > *mému, mojě* > *mé* (akuz. pl.), *vojevoda* > *vévoda*.

Vznikem dlouhého neměkčícího *é* byl porušen princip palatalizovanosti konsonantů před předními vokály (ovšem toto *é* se chápalo jako zadní protějšek k přednímu měkčícímu *ě*).

6.3.1.2. Těmito změnami vznikla ve skloňování adjektiv většina stažených tvarů. Stejně tak tomu bylo u *ijo*-kmenových a *ijā*-kmenových substantiv. Další příklady stahování už vznikaly v duchu tohoto principu.

Uvedeme si některé příklady:

aja > *á*: *dobraja* > *dobrá, lajati* > *lát'i, tajati* > *tát'i, kajati* > *kát'i*

'aja > *'á*: *pěšaja* > *pěšá*

oja > *á*: *moja* > *má, stojati* > *stát'i, bojati* > *bát'i, pojaš* > *pás*

ěja > *'á*: *dějati* > *d'át'i, sějati* > *s'át'i* (příp. *d'át'i, s'át'i* s *ä* jako za nosové *ě*)

ьja > *'á*: *znamenja* > *znamen'á* (gen. sg., nom. akuz. pl. n.), *pr'jati* > *pr'át'i, z'jati* > *z'át'i* (příp. rovněž *znamen'á, pr'át'i, z'át'i* s *ä* jako za *ě*)

ьju > *'ú*: *znamen'ju* > *znamen'ú* (dat. sg.), *rebr'ju* > *rebr'ú*

oju > *ú*: *toju* > *tú* (gen. lok. du.)

eju > *'ú*: *našeju* > *našú* (gen. lok. du.)

oje > *ú*: *ženoje* > *ženú, dobroje* > *dobrú* (tu vzniklo dlouhé *o* > *ú*)

ьje > *'ú*: *kost'je* > *kost'ú, pan'je* > *pan'ú, b'je* > *b'ú*

uje > *é*: *dobrujemu* > *dobrému*

Dvoji výsledky jsou za spojení *aje*, a to:

aje > *á*: *volaješ'ь* > *voláš, znaješ'ь* > *znáš, znajetš'ь* > *znám*

aje > *é*: *dobrajego* > *dobrégo* > *dobrého*

Patrně tu spolupůsobily i zřetel morfoloické, srov. *dobrujemu* > *dobrému*, a tedy i *dobrajego* > *dobrégo* (a zájmena *mojego* > *mégo, mojemu* > *mému*). U typu stažení *aje* > *á* pak mohly mít vliv i ostatní příbuzné tvary na *a, á*: *volaje* (> *volaju*), *voláš, znáti* – *znám*. Tak i v polštině, srov. *dobrego*, ale *wolasz*.

6.3.1.3. Není jisté, zda se stahovala skupina *oji*, srov. nom. pl. *moji*, nom. akuz. du. f. n. *moji*. V gen., dat., lok. a instr. plur. však stažení máme, srov. české *mých, mým, mých, mými*. Nevíme, zda tu šlo opravdu o stahování (*oji* > *ý*) nebo o analogii podle ostatních tvarů včetně adjektiv (srov. *dobrych, dobrými* atd.).

6.3.1.4. Stejně tak stahování nenastalo ve slovech s výraznou slovo tvornou strukturou, kde by se porušil sklad slova, srov. zachování slova *staja* „stáje“, *chvoja*, gen. *rataja* „rataje, oráče“, u sloves *boje se* > stč. *boju se, dělajo* > stč. *dělaju, dělajotš'ь* > stč. *dělajú*.

6.3.1.5. Směrem k východu i na českém území stahování ubývá. Ve východomoravských dialektech máme tvary *mojeho, mojemu* (příp. *mojého, mojému*). Je těžko rozhodnout, zda tu stahování vůbec neproběhlo, nebo bylo později zrušeno analogií podle *našeho, našemu* (a *dobrého, dobrému*). Pravděpodobnější je druhá možnost, ale jistota tu není.

6.3.1.6. Poznámka. Při stahování existuje sice pravidlo, že o tom, zda půjde o slabiku měkkou či tvrdou, rozhoduje první vokál, a o kvalitě výsledného vokálu druhý vokál. Toto pravidlo však selhává při stahování skupiny *aje*, kde máme dvojí výsledky, srov. *dobrého* a *děláš*; stejně tak tomu je i v polštině, lužické srbštině, slovinštině. Není rovněž jistoty o skupině *oji*, jak jsme uvedli výše. Potíže dělá *oje* ve střední slovenštině, jak uvidíme dále.

6.3.2. V ostatních slovanských jazycích je stahování provedeno v menší míře než v češtině. Ve východoslovanských jazycích nebylo provedeno vůbec (zčásti jen u adjektiv v ukrajinštině).

Je otázka, jak máme hodnotit tvary staroslověnské. Šlo tu o stahování obdobné českému, nebo tu jde o svéráznou asimilační tendenci, při níž se druhá slabika asimilovala k první, srov. *dobrajego* > *dobraego* > *dobraago* > *dobrago*, *dobrujemu* > *dobruemu* > *dobruumu* > *dobrumu*, *dělajetъ* > *dělaetъ* > *dělaatъ* > *dělataъ*? Krajčovič se domnívá, že tu jde spíše o asimilační proces odlišný od českého stahování. Byl totiž i v tvarech, kde *(i)* nebylo, srov. *volaachъ* > *volachъ*, *věděachъ* > *věděchъ*, pod. *živěše*, *možaše* atd.

6.3.3. Ze slovanských jazyků mimo češtinu je stahování už v nejstarších dobách doloženo ve slovinštině, srov. *vecne* [večně], *zuetemu* [svetěmu], *me* [mě] (< *moje*), *ma* [mā] (< *moja*), *mo* [mō] *volu*, *mega*, *nepravdnega*, *mogokemu* [*mogot'ěmu*] (srov. stsl. *mogōštujemu*) atd. V nové době u zájmen stažené tvary již nejsou, srov. *mojega*, *mojemu*, jsou však u adjektiv, srov. *ljubeznivega*, *ljubeznivemu*, *ljubeznivem*, *ljubeznivim*, u subst. v instr. sg. fem., srov. *lipo*, *roko* (< *lipoje*, *rokoje*), dále uvnitř slova *bati se* (< *bojati se*), *stati* (< *stojati*), *pas* (< *pojasъ*), v dialektech i *vivoda* (< *věvoda* < *vojevoda*) atp. Samozřejmě je stahování i u sloves, a to od nejstarších dob, srov. *delaš*, *dela*, *delamo*, *delate*, *delava*, *delata*, *pogledamo*, *izraža*, *upotrablja* atp.

6.3.4. Obdobně jako v češtině je stahování u adjektiv v polštině, srov. *dobry*, *dobra*, *dobre*, *dobrego*, *dobremu* (všechny tyto tvary měly pův. dlouhý vokál, v průběhu XV. století však kvantita v polštině zanikla), akuz. a instr. f. *dobrą* (< *dobroję*, *dobrojo*), instr. *ā*-kmenů *wodą* (< *vodoję*), u *jā*-kmenů *pani* (< *panьji*), *panią* (< *panьjo*), u *ijo*-kmenů, srov. *lišcie* [lišće] (< *listьje*), *lišcia* [lišća] (< *listьja*), *lišciu* [lišću] atd., u sloves, srov. *wolasz*, *wola*, *wolamy*, *wolacie* (< *wolaješъ* atd.), *umiesz*, *umie*, *umiemy*, *śmiesz*, *śmie*, uvnitř slov *pas* (< *pojasъ*), *bać się* (< *bojati se*), *stać* (< *stojati*), *śmiać się* (< *smьjati se*), *łać* (< *lьjati*). U zájmen jsou dvojí tvary *mego/mojego*, *memu/mojemu*, *ma/moja*. Stejně tak jsou některé nestažené tvary u sloves, srov. v polských dialektech *działajesz*, *umiejesz*, dále uvnitř slova vedle *bać się* je v nářečích i *bojać się*, vedle *śmiać się* i *śmiejać się*; někde jsou v polštině jen nestažené tvary, srov. *przyjaciel* „přítel“, *bojaźliwy* (čes. *bázlivý*), *wojewoda* atp. V dialektech jihopolských a ve spisovné polštině je stažených tvarů více, směrem k severu jich však ubývá, srov. *śpięwaje* místo *śpiewa*.

6.3.5. V lužické srbštině je obdobně jako v češtině a v polštině stahování u adjektiv, srov. *mały*, *mała*, *małe*, *małego* (hluž.), *małego* (dluž.), *małemu*, *małym*,

mali, male, malých atd. U zájmen stahování není doloženo, srov. *mój, moja, moje, mojeho, mojemu, mojim, moji, moje, mojich* atd. Je však u sloves, srov. (*džélam*), *džélaš, džéla, džélamy, džéláce*, (*woblekam*), *woblekaš, wobleka*, (*kopam*), *kopaš, kopa* (tak i *dluž.*), *hladamy/glédamy* (*dluž.*). Dále je v základech slov, srov. hl. i dl. *pas* (< *pojasa*), hl. *prěc* „přáti“ (< *prĕjati*), *pral*, dl. *psás* „přáti“, hl. *smjec so* (< *smĕjati sę*), *smjal so*, dl. *smjaš se*, hl. *džěc* „diti“, dl. *žas* „diti, říkati“, hl. *stac* (< *stojati*), hl. *syč* (< *sĕjati*), dl. *seš* (< *sĕjati*), hl. *kač so* (< *kajati sę*), *tač* (< *tajati*). V některých případech však v dolní lužické srbštině není stahování uvnitř slova provedeno, srov. *stojas* „státi“ (hl. *stac*), *tajas* „táti“ (hl. *tač*), u *bojati* není kontrakce ani v horní, ani v dolní lužičtině, srov. *hluž. bojec so, dluž. bojaš se*.

6.3.6. Ve slovenštině je stahování provedeno ve značné míře jako v češtině, přece jsou však tu některé rozdíly. U adjektiv máme ve spisovné slovenštině tvary *dobrý, dobrá, dobré* (tak i v západoslovenských nářečích), *dobrého, dobrému, dobrým*, plur. *dobri, dobré*, gen. *dobrych*, instr. *dobrymi* atd. U sloves je rovněž stahování provedeno, srov. *voláš, volá, voláme, voláte, rozumieš, rozumie, rozumieme, rozumiete*. Stejně tak tomu je v základech slov, srov. *pás, známy* (< *známý* < *znajemĕjĕ*), *bát sa, priať* (< *prĕt' i* < *prĕjati*), *stát'* (< *stojati*), *smiať sa* (< *smĕti sĕ* < *smĕjati sę*), *siať* (< *sĕti* < *sĕjati*), *diať sa* (< *dĕti sĕ* < *dĕjati sę*), *liať* (< *lĕti* < *lĕjati*). Nestáženě je *kajať sa* (*tajati* a *lajati* není v slovenštině doloženo, jen dial. *lac*). Stahování nastalo i v koncokvách *ijo*-kmenů a *iĕa*-kmenů, ale tu je nyní poněkud zastřeno dalším vývojem, srov. *znamenie* (< *znamenĕje*), *znamenias* (< *znamen' ĕ* < *znamenĕja*), *znameniu* (< *znamen' ũ* < *znamenĕju*), *bratia* (psl. *bratĕja*). Přirozeně se stáhlo *ĕjĕ* > *i*, srov. *boží* (< *božĕjĕ*), *kostí* (< *kostĕjĕ*); uvnitř slova máme stažení i v slově *stryč, strýk* (< *stryĕcĕ, stryĕkĕ*) proti *ujec* (< *ujĕcĕ*, kde je vokalizace *jerová*). U zájmen jsou v západní slovenštině nyní tvary nestáženě, srov. *mojého, mojému*, tu je délka podle *dobrého, dobrému*; ve střední slovenštině máme tvary *môjho, môjmu*, které L. Novák vyvozuje z *mōgo, mōmu* (*oje* > *ō*) proniknutím *j* z nominativu, Krajčovič však z *mojeho, mojemu*. Kontrakce není provedena ani v některých slovech dalších, srov. *bojazlivý, vojvoda, glej* (obdobně je tomu i v českých dialektech na Opavsku, kde je *bojazlivý, klej*) proti českému *bázlivý, vévoda, klí* (nyní *klih* z *kliĕový* a to z *kliový*).

6.3.6.1. Potíže vznikají se středoslovenským tvarem neutra *dobruo*. V západoslovenských a východoslovenských dialektech tu vznikl stažením tvar *dobré* (< *dobroje*), shodný se stavem v češtině, polštině, v slovinštině, horní a dolní luž. srbštině atd. Středoslovenský tvar *dobruo* předpokládá starší *dobró*. Je otázka, jak tento tvar vznikl. L. Novák předpokládá pro střední slovenštinu kontrakci *oje* > *ō*, tj. vývoj *dobroje* > *dobrō* > *dobruo* (jako v srbocharvátštině). R. Krajčovič se domnívá, že *oje* dalo *ō*, mělo-li novoakutovou (stoupavou) intonaci, tj. *óje* > *ó'* > *ō* > *uo*. Tam, kde nový akut nevznikl, *oje* dalo *ē* (*toježe, koježe* > *těž, kěž* > *tiež, kież*). U adjektiv však brzy podle Krajčoviče zobecněl tvar s dlouhým *ō*, které později dalo *uo*. Nejstarší doklady na *ō*, nejde-li ovšem o jmenné tvary, jsou *Oztro* [Ostrō] 1240 a *Berveno Haradistye* [Brvenmō Hradišt' e] 1263.

Poznámka 1. Je ještě jeden možný výklad vzniku dlouhého \bar{o} a potom uo ve střední slovenštině. Po vzniku rytmického zákona ve slovenštině, kdy se krátí druhý vokál, srov. *krásny, krásna* (místo *krásný, krásná*), mohlo se krátké o ve jmenných tvarech typu *krásno* chápat jako zkrácené dlouhé \acute{o} a proniknout tam, kde zkrácení nenastalo, a tak mohl vzniknout tvar *dobró* [*dobrō*], který dal *dobruo*. Tuto možnost – ovšem jen jako možnost – uvádí E. Pauliny (jinak dává přednost výkladu L. Nováka).

6.3.6.2. Další nesnáze působí koncovka *oje* v instrumentálu sg. feminin ve střední slovenštině. Nyní je za ni *ou*. Běžně se vykládá tak, že tu denazalizace nastala dříve než kontrakce (stahování), tedy *ženojo* > *ženoju* a teprve potom zánikem $j(i)$ vzniklo *ou*. V západní a východní slovenštině však *oje* dalo jako v češtině a v polštině dlouhé \acute{o} a to dále \acute{u} , srov. západoslovenské *ženú*, východoslovenské *ženu* (s pozdějším zkrácením). Je tu proto nutno předpokládat jinou chronologii kontrakce a denazalizace. V západní a východní slovenštině byla nejdříve kontrakce a potom denazalizace, ve střední slovenštině nejdříve denazalizace a potom jistá forma neúplné kontrakce. R. Krajčovič tu opět ve střední slovenštině předpokládá novoakutovou intonaci, tedy $-o\acute{i}o$ > $-ó\acute{i}o$ > $-óiu$ > $-\bar{ou}$, $-uo\acute{u}$, $-ou\acute{u}$. Předpokládá to ovšem zobecnění nového akutu ve všech tvarech. Příklady středoslov. *ženou*, *dobrou*, *tebou*, místy i *ženouu*, *dobrouu* (historicky *hore woduou* 1568, *siluow* 1567). Krajčovič uvádí, že středoslovenské *ou* má paralelu v srbocharvátském $-ow$ (psaném $-ovb$), za něž je nyní substitucí w > m (za morfoložické podpory tvarů m . a n .) konc. $-om$, srov. *ženom*, *dobrom*, *tobom*. Podobně středoslovenskému \bar{o} (> uo) odpovídá srbocharvátské *dobrō*.

Poznámka 2. Tyto složité otázky vývoje střední slovenštiny a jejího vztahu k vývojovým tendencím v jiných slovanských jazycích vyžadují dalšího společného zkoumání slovenských lingvistů.

6.3.7. V srbocharvátsčině došlo jako jinde k stažení skupiny $\acute{y}j\acute{b}$ > \bar{i} , srov. gen. plur. *kosti*. Podobně $\acute{y}j\acute{b}$ dalo po stažení a splnutí y s i rovněž \bar{i} , srov. *mladi*; *aja* > \bar{a} , srov. *mladā*, *oje* > \bar{o} , srov. *mladō*. Krajčovič tu předpokládá lineární slabičnou asimilaci (asimilaci druhé samohlásky k první), tedy *mladoje* > *mladoe* > *mladoo* > *mladō* (obdobnou asimilaci stsl.). Rovněž *oje* u zájmena *moj\acute{b}* dávalo \bar{o} , srov. *mojega* > *moega* > *mooga* > *mōga* (srov. předpoklad L. Nováka pro střední slovenštinu *mōgo*, *mōmu*). Koncové $-bje$, $-bja$ buď měkčily předcházející konsonant, např. *pruce* (< *protyje*), *braća* (< *bratyja*) – nové \acute{c} (z tyj) se tu ztotožnilo se starým \acute{c} (z psl. *tj*, *kt*) – nebo daly *je*, *ja*, srov. *perje* „peří“. U sloves jsou tvary stažené, srov. $-\bar{a}\acute{s}$, $-\bar{a}$, $-\bar{a}mo$, $-\bar{a}te$, srov. (*čitām*), *čitāš*, *čitā*, *čitāmo*, *čitāte* (*čitajū*), pod. (*gledām*) *gledāš*, *gledā*, *gledāmo*, *gledāte* atd.; tvary 1. os. sg. na $-\bar{a}m$ jsou v závorce, protože nevznikly hláskoslovně, nýbrž tvaroslovnou analogií podle atematických sloves. Stejně tak jsou stažené tvary u některých sloves na $-\bar{e}m$, $-\bar{e}\acute{s}$ (3. plur. $-\bar{e}jū$), srov. (*umēm*), *umēš*, *umē*, *umēmo*, *umēte* (*umejū*). Většina sloves na $-\bar{e}m$, $-\bar{e}\acute{s}$ (3. plur. $-\bar{u}$) však nemá stažené tvary; jde jen o zdloužení e před koncovkou, srov. (*vezēm*), *vezēš*, *vezē*, *vezēmo*, *vezēte* (3. plur. *vezū*), (*berēm*), *berēš*, *berē*, *berēmo*, *berēte*,

(berū). Je tu obdobné zdloužení jako v slovenském (*vediem*), *vedieš*, *vedie*, 3. pluř. *vedú*. Uvnitř slova je stažený tvar jen u slova *pās* (vedle *pojas*; na Hvaru *pós*); jinak jsou jen tvary nestažené, srov. *bojati se* (slovin. *báti se*), *stojati* (slovin. *státi*), *lajati*, *tajati*, *kajati se*, *sejati/sijati*, *smejati se/smijati se*.

6.3.8. O území bulharsko-makedonském jsme se již zmiňovali při staroslověnině. Šlo tu o lineární asimilaci, při níž se druhá slabika asimilovala k první, srov. *dobrajego* > *dobraego* > *dobraego* > *dobrago*, *dobrujemu* > *dobruemu* > *dobruumu* > *dobrumu*, *dělajetŕ* > *dělaetŕ* > *dělaatŕ* > *dělatŕ*. Připomíná to srbocharvátskou lineární asimilaci *mladoje* > *mladoe* > *mladoo* > *mladō*. V nové době v důsledku morfologických změn (zánik deklinace) jsou stažené tvary jen u některých sloves, srov. (*čakam*), *čakaš*, *čaka*, *čakame*, *čakate* (*čakat*), (*pitam*), *pitaš*, *pita* atd., *streljam*, *streljaš*, *strelja*, *streljame*, *streljate* (*streljat*); kontrakce není u sloves *stareja*, *stareš* „stárnu“, *slabeja*, *slabeš*, *znaja*, *znaeš*. Stejně tak není u slova *pojas*, i když v odvozených slovesech se v historických dokladech vyskytuje vedle *opojasati* i *opasan*, *prepasani*. U adjektiv je při všeobecném zkrácení délek těžko rozhodnout, zda jde o tvar stažený, či ne. Jedině u adjektiv na *-i* typu *gradski*, *selski* jde o tvary, které vznikly z *-objŕ* (tj. *objŕ* se stáhlo v dlouhé *y* a to po splynutí s *i* a po zkrácení dalo *i*, tedy *gradskobjŕ* > ... > *gradski*). U ostatních adjektiv je tento tvar jen tehdy, připojuje-li se k němu člen, srov. *b'al*, ale *belijat* [vlastně *belijŕt*], *dobŕr'*, ale *dobrijat* [*dobrijŕt*]. U ženského a středního rodu je tvar stejný jak se členem, tak bez něho, srov. *mláda* i *mládata žená*, *málko* i *málkoto dete*. Zkončení *-a*, *-o* může být jak z tvaru kratšího, tak i delšího. Možnost vzniku tvarů na *-a*, *-o* z delších tvarů ukazuje srbocharváština. K. Mirčev ve své historické gramatice (1958) předpokládá vývoj *dobrajata* > *dobrajta* > *dobrata*, *dobrojeto* > *dobrojto* > *dobroto*. Takovéto přechodné tvary se dodnes vyskytují v nářečích banátských Bulharů (*dobrajta*, *dobrojto*).

6.3.9. Ve východoslovanských jazycích jako celku ke kontrakci nedošlo, srov. rus. *dobryj*, *dobraja*, *dobroje*, *dělaju*, *dělaješ'*, *dělajet*, *umeju*, *umeješ'*, *umejet*, *lajat'*, *tajat'*, *bojat'sja*, *stojat'*, *smejat'sja*, *sejat'*, *nadejat'sja*, *prijatel'*, *ženoju* (> *ženof*), *pojas*. V ukrajinštině je však kontrakce u adjektiv v nom. sg. feminin a neuter, v akuz. sg. feminin a v nom. akuz. plur., srov. *novaja* > *nova*, *novoje* > *nove*, (*novojŕ* >) *novuju* > *novu*, (*novyjŕ* >) *novyji* > *novi*. Vedle toho se řidčeji vyskytují v literatuře rovněž tvary nestažené, srov. *pravdyvaja syla*, *temnuju ničku nevydnu*, *bezmežejne pole*. Je však otázka, kdy tato kontrakce v ukrajinštině vznikla, zda je totožná nebo aspoň časově blízká s kontrakcí západoslovanskou. Kontrahované tvary jsou i v severoruských dialektech (tam však u sloves), srov. *znat* (< *znajet*), *umet* (< *umejet*), *krot* (< *krojet*). Jde tu patrně o pozdější vývoj. Ruské tvary *dobrogo*, *dobromu*, *dobrom* (ukr. *dobroho*, *dobromu*, bělorus. *dobraha*, *dobramu* atd.) vznikly podle zájmenné deklinace, srov. *étogo*, *étomu*. Plurálové tvary *dobrych*, *dobrym*, *dobrymi* jsou už dědictvím pozdně praslovanských asimilačních tendencí. V běloruštině zaniklo u adjektiv koncové *j* v typu *dóbry* (< *dobryjŕ*; je tu však *dóbraja*, *dóbraje*, *hustóje*). V ukrajinštině je sice *nova*, *nove*, ale *novyj*. Uvnitř slova ve východo-

slovanských jazycích kontrakce není, srov. již výše uvedené ruské příklady a dále ukr. *bojatsja, stojaty, smijatysja, sijaty, dijatysja, pryjatel', pojas, ženoju* nebo bělorus. *stajac', sejac', dzejacca, pojas* atd. Z uvedených příkladů je vidět, že k pozdně praslovanské kontrakci ve východoslovanských jazycích v podstatě nedošlo. Zachovávala se tu totiž důsledněji praslovanská struktura slabiky a slova typu *CACA* a hláska *j*, která v jiných slovanských jazycích měla nepevné postavení, tu dostala charakter plnoprávného konsonantického fonému.

6.3.10. V důsledku kontrakce došlo na značné části slovanského území k obnovení kvantitativní korelace u vokálů, jež byla zrušena v důsledku kvalitativních změn vokálů okolo r. 800; srov. již uvedené *ženā > žena, ženā > ženo*. Vokály *ā : ā*, které byly v poměru dlouhá—krátká, se změnily v *a : o*. Kvantita se tu změnila v kvalitu. V téže době vznikly i pravé jery, jak jsme již uvedli. Po stahování však jmenný tvar *dobra* (vzniklý v důsledku zkrácení koncového *ā > a*) dostal k sobě nový tvar s dlouhým *á*, srov. čes. *dobra — dobrá (< dobraja)*. Tím byla kvantitativní korelace opět obnovena. K její obnově přispěl i vznik dlouhého *ó* (a také *é*) v důsledku prodloužení pod tzv. novoakutovou intonací (srov. *vālja > vāl'la > vol'la > vól'a*). Do této nové kvantitativní korelace se však nedostaly jery, tj. *ь, ъ*; ty byly jen krátké. Proto se u nich projevila tendence k zániku; byly totiž v novém systému nadbytečné.

6.4. ZÁNİK A VOKALIZACE JERŮ

6.4. V předcházející kapitole jsme se zmínili o vzniku nové kvantitativní korelace ve vokalismu, která byla důsledkem stahování. Do této nové korelace se však nedostaly jery, ty k sobě neměly dlouhé protějšky, proto vypadly ze systému a postupně zanikaly. Situaci si ukážeme nejdříve na českém území. Tu vokalizký systém (po zkrácení původních dlouhých a po vzniku nových dlouhých) vypadal takto:

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>'u/u</i>		
<table border="1" style="display: inline-table; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="padding: 2px 5px;"><i>ь</i></td> <td style="padding: 2px 5px;"><i>ъ</i></td> </tr> </table>			<i>ь</i>	<i>ъ</i>
<i>ь</i>	<i>ъ</i>			
<i>e</i>	<i>o</i>			
<i>ě</i>	<i>a</i>			

V tomto systému téměř všechny samohlásky mohly mít k sobě příslušné dlouhé (tj. *a—á, i—í, y—ý, u—ú, ba i o—ó*, srov. pračes. *vól'a, kóža*). Jedinou výjimku tu tvořily jery, a tím byla dána možnost jejich zániku.

6.4.1. Na českém území jery zanikaly podle tzv. Havlíkova pravidla. Sudé jery počítáno od konce (v souvislé řadě jerů) se vokalizovaly, liché naopak zanikaly. Za měkký jer přitom vzniklo *'e* měkkící předcházející konsonant, za tvrdý jer vzniklo *e* neměkkící (dlouhé *ě* neměkkící vzniklo nedlouho předtím v důsledku stahování, srov. *dobré < dobroje*).

Příklady:

$s\bar{o}n\bar{o}$ > *sen*, ale $s\bar{o}na$ > *sna* (nyní *snu*)
2 1 1

$p\bar{o}s\bar{o}$ > *pes*, ale $p\bar{o}sa$ > *psa*
2 1 1

$d\bar{o}n\bar{o}$ > *den*, ale $v\bar{o}$ $d\bar{o}ne$ > *ve dne*
2 1 2 1

$d\bar{o}n\bar{o}s\bar{o}$ „den tento“ > *dnes*
3 2 1

$\check{s}\bar{v}\bar{o}v\bar{c}\bar{o}$ > *švec*, ale $\check{s}\bar{v}\bar{o}v\bar{c}a$ > *ševca* (nč. *ševce*)
3 2 1 2 1

$s\bar{o}$ $\check{s}\bar{v}\bar{o}v\bar{c}\bar{o}t\bar{y}$ > *s ševcem*
5 4 3 2 1

$s\bar{o}$ $p\bar{o}s\bar{o}t\bar{y}$ > *se psem*
4 3 2 1

$o\bar{k}n\bar{o}$ > *okno*, ale $o\bar{k}n\bar{o}$ > *oken*
1 2 1

$l\bar{o}ž\bar{o}$ > *lež*, ale $l\bar{o}ži$ > *lži*
2 1 1

$\check{c}\bar{y}st\bar{y}$ > *čest*, ale $v\bar{o}$ $\check{c}\bar{y}sti$ > *ve čsti* (> *ve cti*)
2 1 2 1

$v\bar{o}z\bar{y}m\bar{o}$ > *vezmu*, ale $v\bar{o}z\bar{y}ti$ > *vzāti* (> stč. *vzieti* > *vzítí*)
2 1 1

$dom\bar{o}k\bar{o}$ > *domek*, ale $dom\bar{o}ka$ > *domka* (nyní *domku*)
2 1 1

$dom\bar{o}\check{c}\bar{y}k\bar{o}$ > *domček*, ale $dom\bar{o}\check{c}\bar{y}ka$ > *domečka* (*domečku*)
3 2 1 2 1

$us\bar{o}chl\bar{o}$ > *usechl*, ale $us\bar{o}chla$ > *uschla*
2 1 1

$s\bar{o}b\bar{y}rati$ > *sebrati*, ale $s\bar{o}ber\bar{o}$ > *sberu*
2 1 1

6.4.1.1. Původní pravidelnost střídání byla v češtině časem narušena. Projevovala se tu tendence, aby tvary téhož slova a slova příbuzná měly stejnou hláskovou podobu. Místo původního střídání *mech* (< $m\bar{o}ch\bar{o}$) – *mcha* (< $m\bar{o}cha$) vzniklo *mech* – *mecha* (*mechu*), místo *sebrati* – *sberu* pak *sebrati* – *seberu*, místo *usechl* – *uschla* vzniklo *uschl* – *uschla* atd. Podobně podle *domečka* vznikl nominativ *domeček* místo pův. *domček* (ve slovenštině naopak podle *domček* vzniklo *domčeka*). Za psl. slova *bl̥cha*, *d̥ska*, *st̥blo* by mělo být *blcha*, *dska*, *stblo*. Slovo *dska* se vyskytovalo ve staré češtině ve spojení *dsky zemské*, *stblo* je v asimilované podobě *zblo* ve rčení „*nebylo tam ani zbla*“, *blcha* se vyskytuje v polštině v přesmyknuté podobě *pchla*. Podle gen. pl. *blech* (< $bl\bar{o}ch\bar{o}$), *desk* (< $d\bar{o}sk\bar{o}$) a *stébl* (< $st\bar{o}bl\bar{o}$) vznikly nom. sg. *blecha*, *deska* a *stéblo* a k nim se pak přitvořily analogické genitivity pl. *desek*, *stébel* s tzv. vkladným *e* vzniklým napodobením jeřového střídání *okno* – *oken*. Toto vkladné *e* se vyskytuje i v četných jiných případech, např. *sester* (zde bylo *sestr̥o* > *sestr*), *mýdel*, *jader*; *ve vodě*, *ke koni*, *se synem*, staročesky však bylo *v vodě* > *u vodě*, *k koňu*, *s synem* (srov. *dodnes s sebou*). Byla tedy ve staré češtině větší pravidelnost ve střídnicích než dnes. Střidnice za jery byly vytvořeny skutečně podle Havlíkova pravidla (srov. *Bystřec*, gen. *Bystrcě*, dnes *Bystrc* – *Bystrce*, *mudřec*, gen. *mudrcě* atd.).

6.4.1.2. Vokalizace měla velký význam pro vývoj konsonantického systému. Z tvrdého jeru totiž vzniklo *e*, před nímž se souhlásky neměkčily, srov. *tъmъ* > *ten*, *sъmъ* > *sen*, *omъmъ* > *onen*, *bъzъ* > *bez* (rostlina), *vъšъ* > *veš*. Před pův. *e* a před *e* vzniklým z měkkého jeru však měkčení nastávalo, srov. *n'es'et'e* [*n'ēs'et'e*], *b'eru* [*b'eru*], *p'eče*, *d'en'* < *d'bn'b*, *s'en* < *s'bnъ*, *vin'en* < *vin'bnъ*, *v'eš* < *v'všъ* (měkčení označujeme jen tam, kde je to pro výklad nutné, jinak se držíme obvyklého způsobu psaní). Vznikala tak opozice *sen* (< *sъmъ*) – *s'en* (< *s'bnъ*), *veš* (< *vъšъ*) – *v'eš* (< *v'všъ*), *bez* – *b'ez*, *onen* – *vin'en*. Ještě větší dosah mělo fonologické osamostatnění změkčených (palatalizovaných, franc. mouillé) souhlásek na konci slov, srov. *kost'ъ* > *kost'*, *gъs'ъ* > *gus'*, *dan'ъ* > *dan'*, *v'vš'ъ* > *v'es'*, *tvar'ъ* > *tvar'*, *krъv'ъ* > *krév'*, *stolъm'ъ* > *stolem'*. Zánikem jerů tak byl dovršen vznik konsonantické měkkostní korelace v češtině.

6.4.2. V polštině je rovněž z oba jery *e*, a to za měkký jer *e* měkčící, za tvrdý jer *e* neměkčící jako zprvu v češtině, srov. *sъmъ* > *sen*, *tъmъ* > *ten*, *pъtъkъ* > *piątek*, *stolъmъ* > *stolem*, *vъšъ* > *wesz*, *mъchъ* > *mech*, *bъzъ* > *bez*, *dъnъ* > *dzień*, *pъsъ* > *pies*, *pъnъ* > *pień*, *orъlъ* > *orzel*, *lъnъ* > *len*, *tъmъnъjъ* > *ciemny* atd. Polský tvar *orzel* „orel“ je původnější než český tvar *orel*, který vznikl podle genitivu *orla*, kde došlo v češtině k depalatalizaci ve skupině konsonantů. O polském tvaru *pchla* z *blcha* (< *blъcha*) jsme se již zmiňovali. Slovo *deska* vzniklo v polštině obdobně jako v češtině, za *stъblo* je *źdźblo* (ani *źdźbla*), *ździebło*.

6.4.3. Podobná situace jako v polštině je i v dolní lužické srbštině, srov. *ten*, *wen*, *weš*, *dešč*, *mech*, *kšej* (< *krъvъ*) „krév“, *bez* i *baz*; *żeń* (< *dżeń* < *dъnъ*), *cesc* (< *čъstъ*), *lan* (< *len* < *lъnъ*), *pjas* (< *pjes* < *pъsъ*), *šamny* (< *čemny* < *tъmъnъjъ*), *šanki* (< *čenki* < *tъnъkъjъ*), *wjas* (< *v'es* < *vъšъ*), *wšen* (< *vъšъnъ*). Je tu, jak je vidět, častá změna 'e' > 'a', čímž je původní stav střídnic poněkud zatemněn. Časté je vypouštění vokalizace jerové v nominativu sg., srov. *lokś* „loket“, *pětk* „pátek“, *palc*, *wěnk* „věnec“. Za *stъblo* je dluž. *splo*, za *dъska* arch. *cka*, za *blъcha* pak *pcha*.

6.4.4. V horní lužické srbštině byly, jak se zdá, původně rovněž stejné střídnice jako v češtině a v polštině, ale byly pozměněny v důsledku pozdějšího vývoje samohlásek vlivem sousedních konsonantů, takže nyní je za tvrdý ъ většinou *o*, srov. *son* „sen“, *won* „ven“, *woš* „veš“, *moch* „mech“, *boz* „bez“, *tón* „ten“, ale *dešč*, *krej* (< *krw'* < *krъvъ*), *morchej* (< *morchow'* < *mъrkъvъ*), *Wuher* (< *ogъrъ*) „Uher“, *wuhel* (< *ogъlъ*); *dżeń* (< *dъnъ*), *česc*, *len*, *čemny*, *čenki*, *chribjet*, *kředžel* (< *grędъlъ*), *wjes* „ves“, ale *pos* (< *pъsъ*), *wšón* (< *vъšъnъ*), *lochki*. Jako v dolní lužičtině je tu časté vypouštění vokalizace jerové v nom. sg., srov. *lochc* „loket“, *pjatk* „pátek“, *palc* „palec“, *plotk* „plůtek“, *plotek*“, *słowničk* „slovníček“, *wěnc* „věnec“. *Blъcha* zní v horní lužičtině *pcha* (příp. *tka*), slovo *dъska* se nevyskytuje, *stъblo* pak je v pozměněné podobě *stwělco*.

6.4.5. Ve slovenštině je situace komplikovaná. V západoslovenských dialektch je za tvrdý jer *e* neměkčící, za měkký jer *e* měkčící (pokud nedošlo k pozdějšímu ztvrdnutí). Obdobně je tomu i ve východoslovenských dialektch (s jistými modi-

fikacemi). Ve středoslovenských dialektech, které se staly základem spisovného jazyka slovenského, však pravidelná vokalizace proběhla takto:

ɔ > o: *ložb* > *lož*, *vošb* > *voš*, *vonb* > *von*, *mochb* > *moch*, *piatok* > *piatok*, *svetokb* > *svätok* > *sviatok*, *bočbka* > *bočka*, *posob* > *posol*, *vb dne* > *vo dne*, *so mnojo* > *so mnou*.

b > e: *denb* > *d'en'* > *deň* [d'eň], *pešb* > *pes*, *peňb* > *peň*, *kupešb* > *kupec*, *otěšb* > *otec* [otēc], *švešb* > *švec*, *vešb* > *ves*, *domčebk* > *domček*.

6.4.5.1. V některých případech jsou však střídnice jinak rozloženy. Za měkký jer je o: *ovšb* > *ovos*, *ocěb* > *ocot*, *orěb* > *orol*, *kotěb* > *kotel*; v jihovýchodní části středoslovenského území však máme pravidelné střídnice, tj. *oves*, *ocet*, *orel*, *kotel*. Tvary *ovos*, *ocot*, *orol* vznikly podle Paulinyho analogicky v severozápadní části středoslovenských dialektů, kde neexistovala měkkostní korelace konsonantická (v souladu s názory L. Nováka), podle případů s náležitým o (*posol*). Někdy je opět za tvrdý ɔ střídnice e: *degešb* > *dehet*, *älkeb* > *laket'*, *věchěšb* > *vechet'*, (**cirkěšb* >) *cirkev*. Jde tu o analogii podle ostatních případů s koncovým měkkým konsonantem, srov. *deň* – *dňa*, *peň* – *pňa*. U slova *cirkev* může jít o slovo kulturní.

6.4.5.1.1. Rovněž v slově *těb* je na převážné části středoslovenského území podoba *ten*; e je také v odvozených slovech *teraz*, *tedy*, *vtedy*. Jen v jižní části středoslovenského území je v odvozených slovech o, srov. *todi*, *tode*, *ftode*, na jihovýchodním středním Slovensku se nadto vyskytuje podoba *tot* (< *těš*), připomínající řídké staročeské *tet* a ruské *tot*. Podoba *ton* je na jihovýchodním středním Slovensku doložena jen ojediněle, srov. histor. doklady *tonto swaty dom* (1480), *ton križ* (1689). Obdobně jsou na severní části středoslovenského území rozšířeny podoby *keby* (*kebí*), *kedy* (< *kěgody*), v jižní části opět *kobi*, *kodi*, *kode*. Rozšíření podob *ten*, *teraz*, *vtedy* [ftedí], *kedy* [kedí] atp. by bylo možno vyložit západoslovenským nebo východoslovenským vlivem (příp. původním západoslovenským osídlením severozápadní části středního Slovenska, které bylo pak překryto osídlením středoslovenským).

6.4.5.2. Vedle střídnic o, e se vyskytuje na středním Slovensku ještě i tzv. třetí střídnice a, a to jednak jako vokál vkladný a jednak zejména za jer lichý. Příklady na vkladné a: *jedál*, *vedár*, *sestár* (gen. plur.). Příklady a za lichý jer: *daška* > *daska*, *raži* > *raži*, *měcha* > *macha* (*machu*), *daždža* > *dažďa*, *lěna* > *l'äna*, *l'ana* (*l'anu*). Pauliny pokládá a za vokál vkladný a klade jeho vznik na severozápadní Slovensko. Krajčovič zastává názor, že už v době vokalizace jerové se a dostalo nejen do pozice za jer lichý, nýbrž zároveň i za jer sudý, tedy že vzniklo současně *raži* > *raži* i *ražb* > *raž*, *měcha* > *macha* (*machu*) i *měchb* > *mach*, *lěna* > *l'äna* (> *l'anu*) i *lěnb* > *l'än* > *l'an*. Zdůvodňuje to existencí vokalické měkkostní korelace ä-a, e-o. Říká, že „potenciálně destrukci korelních morfém v alternačních pozicích (*měchb*/*měcha*) bolo treba už v čase zániku jerových vokálov odstrániť. Na to bol v tom čase najvhodnejší pár a-ä, pretože práve tento pár vokálov z hľadiska paradigmy na rozdiel od páru o-e nebol alternačný“. Je opravdu těžko rozhodnout, zda a za

lichý jer (a zároveň za sudý) je řádnou jerovou střidnicí, či zda je pouze vkladným vokálem (jako v případech *jedál*, *vedár*, *jadár*, *sestár* a také *dosák*, kde vznikl nejdříve tvar *dosk* z *dǫskǫ* a teprve sekundárně tvar *dosák* podle jiných případů: jsou tedy v jednom tvaru dvě „jerové“ střidnice). Já sám se kloním spíše k názoru Paulinyho, že jde o vokál vkladný (viz doklad *dosák!*), ale není možno se zřením k ostatním slovanským jazykům i k situaci v severozápadních středoslovenských dialektech zcela pominout ani názor Krajčovičův. Je to věc dalšího bádání.

6.4.5.3. V západoslovenských dialektech je, jak jsme již uvedli, situace obdobná situaci v češtině, srov. *sǫnǫ* > *sen*, *vǫnǫ* > *ven*, *vǫšb* > *veš*, *rǫžb* > *rež*, *pǫtǫkǫ* > *pátek*, *svǫtǫkǫ* > *svátek*, *nadb mǫnojo* > *nade mnú*; *dǫnǫ* > *den*, *tǫstǫ* > *test* „tchán“, pod. *pen*, *pes*, *len*, *rožen*. Pokud jsou tu doklady jiné, rozšířily se ze středního Slovenska, např. *moch* místo očekávaného *mech*. Slovo *mech* (< *mǫchǫ*) se však zachovalo na Záhoří, neboť tu zůstalo *mjech* (< *měchǫ*) a nehrozila tu homonymie obou slov jako na ostatním západoslovenském území.

6.4.5.4. Ve východoslovenských dialektech je za tvrdý *ǫ* zpravidla *e*, srov. *bečka*, *bednár*, *ten*, *sen*, *deska*, *lokec*, *pisec*, *spodek*, *pode mnu*, *odervac*, *ve dňe*, *jarek*, *smutek*, *ostatek*, *poradek* atd. Za měkký *ǫ* je rovněž *e*, srov. např. *čepec*, *chlapec*, *jarec*, *oves*, *orel*, *domček*, *cenki* „tenký“ atd. Ale vyskytuje se tu i *o* za tvrdý jer, zejména v sousedství labiál a tvrdého *l*, srov. *von*, *vonko*, *voš*, *moch*, *posol*, *loška* atp. Bývá tomu tak i v instr. sg. *s chlapom*, *z drevom*, *ocom*; ovšem je tu i *e*, srov. *pot stolem*, *zbohem*, *za domam* (se zadním *e*), *s chlopam*. Přípona *-em* je zejména rozšířena mezi Prešovem a Bardejovem, srov. *sinem*, *ocem*, *vešelem*. Ve východní části východoslovenských nářečí je *o* i v sufixu *-ok*, srov. *piatok*, *brížok*, *domčok*, *zarobok*, *pondzelok*; západněji je však *domček*, *zarobek*, *piatek*. Je tu tedy vidět jistou pestrost střidnic za jery, kterou je třeba vykládat v každém dílčím východoslovenském dialektu zvlášť. Na směr vývoje v nejuvýchodnější části východoslovenských dialektů (*ǫ* > *ǝ* > *o*) mohly mít vliv i kontakty se sousedními dialekty ukrajinskými.

6.4.6. V jihoslovanských jazycích je relativně nejjednodušší situace v srbocharvátštině. Tu oba jery splynuly v jednu redukovanou hlásku, která se v starých dokumentech zapisuje jako jer měkký, reprezentuje však ve skutečnosti hlásku *ǝ*; toto *ǝ* pak v dalším vývoji artikulačně pokleslo a dalo na většině srbocharvátského území *a*, a to pravděpodobně ve stol. XIII. Máme tu tedy *a* za oba jery; srov. *san* (< *sǫn* > *sǫnǫ*), *van* (*vǫn* < *vǫnǫ*), *vaš* (< *vǫšb*), *mach* (< *mǫchǫ*), *laž* (< *lǫžb*), *lakat*, *raž* i *rž* (< *rǫžb*), *ugao* (< *ǫgǫb*), *taj* (< *tǫjb*), *ovaj* (< *ovǫjb*) „tento“, *petak* (< *pǫtǫkǫ*), *svekar* (< *sveǫǫrǫ*); *dan* (< *dǫn* < *dǫnǫ*), *tast* (< *tǫstǫ*) „tchán“, *panj* (< *pǫnjǫ*), *pas* (< *pǫsǫ*) a pod. *lan*, *otac*, *ovas*, *orao* „orel“. V dialektech bývají zčásti i jiné střidnice za jery, srov. např. *ǎ* (*dǎn*, *pǎs*, *pǎn*) v severních nářečích, *e*-ové střidnice v západní čakavštině, příp. *ǝ* v části černohorských nářečí nebo *ô* (*čôst*, *lôž*, *vônka*) na ostrově Hvaru (to souvisí patrně se změnou *a* > *ô* na Hvaru). Je zajímavé, že v srbocharvátštině se vyskytuje ve větší míře i tendence k vokalizaci lichých jerů, a to zejména tam, kde by vznikla nežádoucí souhlásková skupina, srov. *tama* (< *tǫma*; nář. i *tma*), *magla* (< *mǫgla*) „mlha“, *mazda*

(< *mъzda*) „mzda“, samozřejmě i *daska* (< *dъska*), *stablo* (< *stъblo*) „stéblo“, *staza* (< *stъdza* < *stъga*) „stezka“, *staklo* (< *stъklo*)/*sklo*, *cklo* „sklo“; proti čes. *dnes* je srbocharvátsky *danas*. Vyskytuje se i vokalizace koncového jeru, srov. čakavské *čb* > *ča* „co“ (na Krku i *če/čo*).

6.4.7. Obdobný vývoj byl, jak se zdá, i ve slovinštině; tam v některých pozicích *ə* (vzniklé z obou jerů) zůstalo, srov. *pes* [pəs], *temen* [təmən], *petek* [petək], *oken* [okən], *deska* [dəska], *sen* [sən], *stolec* [stoləc], *dež* [dəž] „děšť“, *bez*, *bezeg* [bəz, bəzəg] „bez, šefík“, *bukev* [bukəv], *ven* [vən] „ven“; v jiných pozicích je za oba jery *a*: *dan*, *laž*, *čast* „čest“, *mah* „mech“, *panj* „peň“, *lan*, *tast* „tchán“; *lahek* (< *lъgъkъ*) „lehký“, *danes* [danəs]; v posledních dvou slovech je za jeden jer *a* a za druhý *ə*. Podobně jako v srbocharváštině je vokalizace i za jer lichý tam, kde by vznikla nežádoucí souhlásková skupina, srov. *megla* [məgla] „mlha“, *mezda* [məzda] „mzda“, *tema* [təma] „tma“, *steblo*, *steklo*.

6.4.8. V stsl. hlah. památkách a v maked. dialekttech se projevuje vokalizace tvrdého jeru v *o* a měkkého jeru v *e*, srov. stsl. *vъnъ* > *vonъ*, *dъždъ* > *doždъ*, *krěpъkъ* > *krěpokъ*, *vъsъ* > *vesъ*, *šъdъ* > *šedъ*. V nové době je na makedonském území týž stav. Za tvrdý jer je *o*: *son*, *boz* (< *bъzъ*), *dožd* (< *dъždъ*), *mov* (< *mъchъ*, místo *ch* je *v*), *von(ka)* „ven“, *voška* „veš“, *petok* (< *pětokъ*), *potomok* (< *potomъkъ*), *svekor* (< *svekъrъ*), *lakot*; za měkký jer je *e*: *den*, *čest*, *len*, *pes*, *oves*, *ražen*, *šev* (< *švъ*), *test*, *temen* (< *tъmъnъ*), *denes(ka)* „dnes“.

6.4.9. V bulharštině je nyní za tvrdý jer v silné pozici většinou opět tvrdý jer, který se v latinském přepise (po rumunském způsobu) píše grafémem *ă*: *mъch* (*măch*), *bъz* (*băz*), *sъn* (*săn*), *dъžd* (*dăžd*), *vъnka* (*vănka*), *vъška* (*vășka*), *pětok* (*petăk*), *svekъr* (*svekăr*), *potomъk* (*potomăk*). Za měkký jer je většinou *e*: *den*, *denes(ka)*, *čest*, *len*, *pes*, *oves*, *šev*; v některých případech je však rovněž *ə* (*ă*): *tъst* (*tăst*) „tchán“, *lъst* (*lăst*) „lest“, *tъmen* (*tămen*) „temný“, *pъn* (*păn*) „peň“. Odráží se tu tendence po splnutí obou jerů v historickém vývoji bulharštiny i v některých bulharských dialekttech. V těch je nyní stav různý. V západních dialekttech je *e*, *o* jako v spisovné makedonštině (*son*, *den*), v jiných je jediná střídnice *ə* (*sъn*, *dъš*, *starъc*, *tъmk*, *mъgla*), v jiných je opět široké *ô* (*sôn*, *dôš*, *môgla*) nebo široké *ê* (*sên*, *dên*, *tênek*), příp. *a* (*san*, *daš*). Na většině území severovýchodních bulharských dialektů, které se staly základem spisovné bulharštiny, je však stav shodný se spisovným jazykem, tj. *ь* > *e*, *ѣ* > *ə* (*ă*).

6.4.9.1. V bulharských a makedonských dialekttech je však zvlášť silná tendence i k vokalizaci lichého jeru v souhláskových skupinách, srov. bulh. *mъgla* (*măgla*), *mъzda* (*măzda*), *mъstta* (*măstta*) „msta“, *tъma* (*tăma*), *stъblo* (*stăblo*), *stъklo* (*stăklo*), *tъka* (*tăka*) „tká“, *dъno* (*dăno*) „dno“, *dъska* (*dăska*), *tъmk* (*tănk*); srov. též mak. *tema*, *temnina* „tma“, *magla* „mlha“, *odmazda* „odměna, odvěta“, *tanok/tenok* „tenký“, *doska*, *steblo*, ale *dno*, *tkae* „tká“ (proti bulh. *dъno*, *tъka*).

6.4.10. Na východoslovanském území jsou střídnice za oba jery shodné se střídnicemi v makedonštině (a staroslověnštině), tj. za *ь* je *o*, za měkký *ь* je *e*: *ь* > *o*: rus. *son*, *tot* (< *tъtъ*), *von*, *voš'*, *lož'*, *rož'*, *dožd'*, *moch*, *lokot'*, *ugol'*;

ukr. *son, von, došč, moch, vuhol*; bělorus. *son, von, voš, moch, doždž, rož, lokac'* (< *lokot' < alkať*), *vúhal* (< *vuhol < oğľ*).

ь > e: rus. *den', čest', pen', test', otec, kupec, lěn [l'on], pēs [p'os], ovēs [ov'os], tēmnyj, lěgkij, orěl, šov* (< *švǝ*); ukr. *den', čest', pen', test', pes, orel, oves, lovec', švec', kupec', rožen, temnyj, l'jon, šov* (< *šev < švǝ*); bělorus. *dzen', česc', pen', palec, kupec, lěn, lěhki, cěmny, arol* „orel“.

Vidíme, že tu jsou střídnice zcela jednotné, jsou jen poněkud zastřeny změnou přízvučného 'e' > 'o' po měkkých v ruštině a běloruštině (v ukrajinštině jen po sykavkách tupých a po l', j) a běloruským akáním (*lokac', arol* s očekávaným ztvrdnutím r').

6.4.10.1. V ruštině je vokalizace i přízvučného lichého jeru, srov. *sóchnut', króvi*, dále *króju* (< *krǝjǝ*), *róju* (< *rǝjǝ*), *móju* (< *mǝjǝ*). V posledních případech je však diference v ukrajinštině a běloruštině, srov. rus. *krójet*, ukr. a bělorus. *krýje*.

6.4.10.2. Slovo *blǝcha* zní ruský a ukr. *blochá*, bělorus. *blychá*; *stǝblo* zní rus. *stébel'*, ukr. *stebłó*, bělorus. *scjabłó*; *dǝska* má v ruš. podobu *doská*, *stǝklo* v ruš. *stekló*, ukr. *sklo/šklo/stekló*, bělorus. *šklo* (*šklo* je patrně polonismus, srov. pol. *szkło*); *mǝsta* je rus. *mest'*, ukr. a bělorus. *pomsta*; *mǝzda* v ruš. jen okrajově *mzda* „úplatek“, v staré ukr. *mzda* „poplatek“ (jinak názvy jiné); *tǝma* je rus. a ukr. *t'ma*, bělorus. *c'ma*; *tǝkati* zní rus. *tkať*, ukr. *tkáty*, bělorus. *tkac'*; *mǝgla* je rus. *mgla*, bělorus. *imhlá*, ukr. *imlá*. Tato problematika je zčásti problematikou tzv. pobočných slabik, která už patří do samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků.

6.4.11. Ve vymřelém jazyce posledních Polabanů (Drevanů) je za tvrdý jer zpravidla *ǎ*, za měkký jer *a*, srov. *bǝzǝ > bǎz*, *rǝtǝ > rǎt*, *rǝžǝ > rǎž*, *vǝšǝ > vǎš*, *dǝnǝ > dan*, *rǝnǝjǝ > ran*, *vǝsǝ > vas*, (*ǎržǝnǝ >*) *rožǝnǝ > rǎžan*, (*žerǝbǝcǝ >*) *žrebǝcǝ > zribǎc*, *palǝcǝ > polǎc*. Před tvrdou zubnicí (příp. před jiným tvrdým konsonantem) je však za měkký jer *ǎ*, srov. *lǝnǝ > l'ǎn*, *rǝsǝ > p'ǎs* (ale *rǝsi > pasai*). Po zadopatrových *k*, *g*, které se palatalizovaly před ǝ (srov. i palatalizaci *ky, gy > ki, gi* v ruštině a v polštině), bývá za tvrdý jer před měkkou hláskou *é*, srov. *nǐd'ǎt* (< *nogǝtǝ*) „nehet“, *l'ǔt'ǎt* (< *lokǝtǝ < ǎlkǝtǝ*) „loket“, po jiných hláskách bývá *ǎ*, srov. *greb'ǎt* „hřbet“.

6.4.11.1. Velmi často je tu i vokalizace slabého jeru, a to zejména v první slabice, srov. *tǝ > tǎ*, *tǝkati > tǎkat*, *dǝno > dǎnǔ* (*ǔ < ue < uo < o*), *kǝto > kǎtǔ*, *mǝgla > m'ǎglǎ*, *tǝma > t'ǎmǎ*, *jǝgla > jǎglǎ*, *dǝva > dǎvo*, *rǝtenǝcǝ > pǎtinǎc* „ptenec, ptáče“, *lǝže > lǎže* „lže“, *čǝmel'ǝ > ščmel'ǝ > stǎmil* „čmelák“, *stǝblo > stǎblǔ*; srov. již uvedené *rǝsi > pasai* (s diftongizací koncového *i > ai*). V pozici uvnitř slova však slabé jery zpravidla zanikly, srov. *jǎzbǎ* (< *jǝstǝba*) „jizba“, *jačmin* (< *ječǝmenǝ*) „ječmen“, *plǎtnǝ* (< *platǝna < pǎltǝna*), *pǝsłol* (< *posǝlǎtǝ*). Situace v polabštině, pokud jde o slabé jery na počátku slova, připomíná stav v bulharštině a v makedonštině (částečně i v srbocharvátštině a slovinštině). Je vidět, že v okrajových dialektech praslovanských došlo k stejnému řešení (zamezení nežádoucí skupiny konsonantů).

6.4.12. Poznámka. Je třeba se ještě zmínit o jerech v sousedství *j*. Jery před *j* byly v tzv. napjaté poloze a jejich výslovnost se blížila *y*, *i*, srov. stsl. *dobryi* (< *dobrořjъ*), *kostii* (< *kostъjъ*), *kryjъ*, *myjъ* (ale rus. *krôjъ* > *króju*, *môjъ* > *móju*), *slěpъjъ* (> *slepój*). Spojení *jъ* dávalo v staroslověnštině *i*, srov. *jъgra* > *igra*, *jъgъla* > *igъla*, *jъskra* > *iskra*, *jъdъ* > *idъ*, *jъmę* > *imę* atd. V ostatních slovanských jazycích je situace různá. V češtině *jъ* zůstává a jer se normálně vokalizuje (nebo odpadá) srov. *jъgъla* > *jehla*; obdobně je tomu v slezských dialektech polštiny a v kašubštině, srov. *jegla*, v luž. srbštině, srov. *jehla/jogla*, polab. *jăglă*, sch. dial. *jăgla* (na Hvaru *jaglă*), ale slovensky je *ihla*, pol. většinou *igla*, rus. *igla*, slovin. *igla*, sch. *igla*, m. *igla*, b. *iglá*, ukr. deminutivum *hólka* (dial. *ihlă/jehlă*), br. *ihólka* (dial. *hólka*, *jihlă*). V slově *jъgra* v češtině jer zanikl, vzniklo *jhra* a to se zjednodušilo v *hra*; sloven. je *hra* (ale *ihrisko*), luž. *hra/gra*, pol. *gra*, ukr. *hra*, rus. *igrá*, br. *ihrá*, slovin. *igra*, sch. *igra*, m. *igra*, b. *igrá*. Za psl. *jъmę* je v češtině *jméno* (arch. *jmě*), sloven. (a čes. dial.) *meno*, hl. *mjeno*, dl. *mě* (gen. *mjenja*), pol. *imię* (gen. *imienia*), kaš. *mjono*, rus. *imja*, br. *imjá*, ukr. *im'ja*, slovin. *imé*, sch. m. b. *ime*. Za psl. *jъskra* je čes. *jiskra*, sloven. *iskra*, luž. *škra*, pol. *iskra* (skra), rus. ukr. *iskra*, br. *skra*, slovin. *iskra*, sch. m. b. *iskra*, polab. *jăskră*. Je vidět, že v každém slově se střídnice v slovanských jazycích různí. Jen staroslověnština, ruština a většinou i jižní slovanské jazyky mají důsledněji *i*. Je to zčásti i problematika tzv. pobočných slabik a jejich odstraňování na počátku slova po zániku jerů, srov. čes. *jhra* > *hra*, *jmám* > *mám*, pod. sloven. *mám*, luž. *mam*, pol. *mam*, ukr. *măju*, br. *măju*, polab. *mom* (ale rus. *iměju*, slovin. *imám* a obdobně i jinde na jihu).

6.4.13. Chronologie zániku jerů. V češtině a ve slovenštině zanikaly jery v průběhu X. století (v letech 950–1025, příp. 925–1000). V XI. století jsou v češtině doloženy za jery nové střídnice *e*-ové, srov. *Gradec*, *Tynec* (*Týnec*) atp. Je tedy rozhodujícím datem konečného zániku jerů rozhraní X./XI. století. Patrně ve stejné době zanikaly jery i v ostatních jazycích západoslovanských, ve slovinštině a v srbocharvátštině (tu vzniklo nejdříve *ə*, které se pak dále vyvíjelo). Vývoj byl poněkud opožděn na území bulharsko-makedonském, a to více v jeho východní části. Na území západním (makedonském) se již v X. století projevuje zánik slabých a vokalizace silných jerů (*ъ* > *o*, *ь* > *e*). Je tu tedy přibližně stejná chronologie jako na západoslovanském území. Ve východobulharských památkách se však jery zachovávají ještě v XI. století. Jejich zánik tu nastal spolu s různými depalatalizačními procesy (a splýváním obou jerů) až po tomto datu, tj. ve stol. XII. Ještě větší zpoždění měl zánik jerů na východoslovanském území. Tu nenastalo stahování (kromě náznaku u adjektiv v ukrajinštině) a držel se tak pevně praslavanský typ slabiky *CACA*. Jery tu proto zanikají se značným zpožděním (asi 200 let po západoslovanském vývoji, tedy na rozhraní XII./XIII. století).

6.5. VZNIK NOVOAKUTOVÉ INTONACE A TZV. NÁHRADNÍHO DLOUŽENÍ

6.5. Jak jsme již uvedli v předcházejících kapitolách, existovaly v praslovanském období dvě intonace v rámci praslovanské slabiky, a to intonace akutová (ražená), která byla v podstatě stoupavá, a intonace cirkumflexová (tažená), která byla v podstatě klesavá. Tak tomu bylo ještě v době metateze likvid. Po metatezi likvid a po vzniku krátkého *o* (z pův. *ǫ*) začala působit ještě tzv. intonace novoakutová neboli nová ražená, která měla rovněž charakter stoupavý. Délky vzniklé pod touto intonací zůstaly tam, kde se tato intonace vytvořila (a zachovala si svůj stoupavý charakter), na rozdíl od staré intonace akutové zachovány, srov. slovenské *vôl'a, vôňa*, gen. pl. *nôh, vôd, žien* (< *žén*), *rúk*, pol. *rqk, nóg, robót, kóp, cielqł* atd.

6.5.1. Změna intonace se nazývá metatonie. Přesné podmínky vzniku ani podstaty metatonie nejsou dosud zcela uspokojivě vyjasněny. Metatonii vznikla z pův. intonace cirkumflexové (nebo tam, kde byly krátké vokály) intonace novoakutová (nová ražená) a naopak ze staré intonace akutové vznikla intonace novocirkumflexová (nová tažená). Někteří badatelé intonaci novocirkumflexovou neuznávají jako zvláštní typ, nýbrž ji považují za totožnou s pův. intonací cirkumflexovou, jiní ji připouštějí v některých jazycích (např. v slovinštině a v tzv. severní slovinštině, blízké kašubštině), a to jako jev pozdější, nikoli pozdně praslovanský.

Metatonie nastávala tam, kde se nějak měnil sklad slova, měnil počet slabik, dodávaly nové sufixy (např. *-okъ, -oka, -oko*, dále *-ja, -bje, -bja*), přecházel přízvuk slova z oslabeného lichého jeru na předcházející slabiku atd. Shevelov praví, že novoakutová intonace vznikla jako responze na přesun přízvuku. Je to intonace, která charakterizovala předpřízvučné slabiky s klesavou intonací, když se na ně přesunul přízvuk. Zároveň je to souhrnný název pro jevy, které se v různých jazycích prezentují různě, a to a) u východních Slovanů jako posun přízvuku, b) v češtině, slovenštině a pův. i v polštině jako posun přízvuku spojený se zdĺoužením nové přízvučné slabiky, c) v čakavských dialektch srbocharvátštiny (a jiných okrajových dialektch tohoto jazyka) jako posun přízvuku, délka a změna intonace. Intonace novocirkumflexová je pak (podle Shevelova) protipól intonace novoakutové, jakýsi její zrcadlový obraz, a je proto podle něho o něco pozdější.

6.5.1.1. A.1. Typickým příkladem metatonie je genitiv plur.; srov. situaci v jednotlivých jazycích, pokud se tam novoakutová intonace dá pozorovat:

a) čakavské dialekty srbocharvátštiny: *ruka* – gen. pl. *rúk* (stoupavá intonace s délkou), *žena* – *žén*, *koza* – *kóz*, *vlás* – *vlás*; lze ji pozorovat i na pův. jerech, srov. *dno* (< *ǫno*) – *dán*; sch. spisovně: akuz. sg. *glávu* – gen. pl. *glávā*, ak. sg. *žemu* – gen. pl. *žénā*, gen. pl. *vrātā*;

b) slovenština: *noha*—*nôh* [nuoh], *voda*—*vôd*, *žena*—*žien* (< *žéně*), *hlava*—*hláv*, *ruka*—*rúk*, *vrata*—*vrát*; ale dloužení je i na pův. jerech (jako v čakavském *dán*), srov. *ovca*—*oviec* (< *ovъcъ*), *hruška*—*hrušiek* (< *gruškъ*), *očko*—*očiek*, *prošba*—*prosieb*, dále v severostředoslovenských dialektch *matka*—*maták*, *slivka*—*slivák*, vyskytuje se i *doska*—*dosák*; západoslovensky: *slivka*—*slivék*, *matka*—*maték*, *služka*—*služék*; obdoba toho je i v slovinštině, srov. *ovác*, *pečák*, *desák*; je tu i *do vrát* (proti *vrāt* — rus. *vórot* „límeč“);

c) čeština: staročesky *noha*—*nôh*, *voda*—*vôd*, *hora*—*hór*, *slovo*—*slów*, *země*—*zém*; srov. dodnes spis. *dokořán* (místo *do kořen*); v dialektch: středomoravsky (hanácky) *drva*—*driv* (< *drév* < *drъvъ*), *vrata*—*vrát*; východomoravsky: *kuřát*, *vrát*, *ovéc*, *jehěl*; slezskomoravsky (lašsky) hornoostravské *kuřot* (< *kuřát* < *kurětъ*), *vlós* (< *vlás*), západoopavské *hřybit*, *kuřyt* (< *kuřit* < *kuřiet* < *kurāt* < *kurětъ*); jihozápadočeské (chodské) *vrát*, *semán*, *stebál*, *vajíc*, *vovic*, *votáv*, *strán*, *kuřát* atp.; není proto správné tvrzení (Shevelov a po něm Krajčovič), že v češtině není v gen. plur. dloužení pod novoakutovou intonací (to platí s výjimkou *dokořán* a *synův*) < *synův* o novočeském spisovném jazyce, nikoli o dialektch a staré češtině);

d) polština: *głowa*—*glów*, *noga*—*nóg*, *słowo*—*slów*, *wrota*—*wrót*, *ręka*—*rąk*, *wstęga* „stuha“ — *wstąg*, *księga*—*ksiąg*, *cnota*—*cnót*, *kopa*—*kóp*, *robota*—*robót*, *ciele*—*cielą*;

e) ruština: *golová*—*golóv*, *storoná*—*storón*, *borodá*—*boród*; v dialektch nedaleko Moskvy (Leka atp.) je i *galóf*, *varót* se změnou samohlásky; pod. i v gen. pl. *gadóf* „godov“ jako v českém *synův* (> *synuov* > *synů*);

f) ukrajinština: *holová*—*holiv*, *dolotó*—*dolit*, *voróta*—*vorit* (!); podle toho i tendence ke změně tam, kde byl původní starý akut a kde měla vyniknout novocirkumflexová intonace, srov. *koróva*—*koriv*, *doróha*—*dorih*, *bolóto*—*bolít*, ale *voróna*—*vorón*, *meréža*—*meréz*, jak to má být; dále je změna v konc. *-ov* v gen. plur.: *rokiv*, *robotnykiv* (ale tu může jít i o tzv. náhradní dloužení);

g) běloruština: *halavá*—*halóu*, *baradá*—*baród*, *baraná*—*barón*, *staraná*—*starón*, *varóty*—*varót*.

A.2. Metatonii v gen. plur. vzniká z pův. akutové intonace nová intonace cirkumflexová. Můžeme její stopy pozorovat v těchto jazycích:

a) v češtině: *vrána*—*vran* (za cirkumflex je krátkost), *kráva*—*krav*, *jáma*—*jam*, *lípa*—*lip*, *síla*—*sil*, *strouha*—*struh*, *žába*—*žab*, *léto*—*let*, *dílo* (< *dielo*)—*děl*, *jádro*—*jader*, *játra*—*jater*;

b) v čakavských dialektch srbocharvátštiny: *jàma*—*jâm*, *vràna*—*vrân*; v jiných srbocharvátských dialektch: *riba*—*rib(ā)*; spisovně *vràna*—*vrânā* (*ā* je koncovka gen. plur. vzniklá pravděpodobně morfologickou analogií: podle *kostima*—*kosti* vzniklo k *ženama*—*žénā*);

c) v slovinštině: *jáma*—*jâm*, *riba*—*rib*, *vrána*—*vrân* (citováno podle starší běžné literatury; v nynější spisovné slovinštině tu však došlo k vyrovnání, srov. *lípa*—*lip*; rozlišování intonací je v nové hovorové slovinštině irrelevantní).

6.5.1.2. B. Druhým typickým případem je metatonie v nom. sg. maskulin (a feminin) zakončeném na -ь, -ь. Ovšem tu nelze v češtině dobře odlišit (a stejně tak ani v jiných jazycích) nový akut od tzv. náhradního dloužení po zániku jerů. Uvedeme si tu proto jen ty případy, kde by mohlo jít o nový akut: jsou to jednoslabičná slova s pův. přízvukem na zaniklém koncovém jeru:

a) v čakavských dialektch srbocharvátštiny: *králj, grih* (< *grěchъ*), *kút, ključ, kónj, nóz, plášč, pút, smih* (< *směchъ*);

b) v slovinštině: *králj, gréh, kós, dvór, kót* (pol. *kąt*), *ključ, plášč, pót, sód, sméh*; tyto případy délek lze odlišit od příkladů, kde není nový akut, nýbrž tzv. náhradní dloužení: tam se totiž přízvuk z pův. *o* posunuje dozadu v nepřímých pádech, srov. *nós* – gen. *nosá, ós* – gen. *osí, sól* – *solí, vóz* – *vozá*;

c) ve východoslovanských jazycích (výjimečně v některých dialektch v okolí Moskvy): *nóz, póst*; ukrajinské příklady *kin', niž, dvir* tu nelze uvádět, neboť tu všude mohlo jít o tzv. náhradní dloužení;

d) v češtině v případech: *král, hřích, klíč, kout, kůň, kůl, muž, plášť, púst, poušť, soud, stůl, vůl, dvůr*; v češtině jsou průkaznější příklady s neznělým konsonantem, neboť tu nemohlo nastat náhradní dloužení, v nářečích je i *kůs* „kos“ a *kůš* „koš“;

e) ve slovenštině: *král, hriech, ključ, kút, súd, kôň, nôž, stól, kól, dvór, vól, kôš*;

f) v polštině: *kąt* (gen. *kąta*) „kout“, *sąd* (gen. *sądu*), *król* (gen. *króla*); tyto příklady jsou přesvědčivé; nejde tu o náhradní dloužení jako u slov *dąb – dęba, ząb – zęba*; v polských dialektch je takových příkladů více (ve spisovné polštině došlo po odstranění tzv. „pochylonych“ hlásek vzniklých z dlouhých vokálů k zmenšení dokladů o dloužení);

g) v bulharštině: *kószьt, kószьt, kólьt, králjat, kónjat, bójat*, ale *nosót, domót* (v bulharštině ukazuje přízvuk na základu na nový akut; tam, kde nevznikl nový akut, nastal naopak přesun přízvuku ze základu na koncovku, srov. *nosót*, kde je přízvuk na jeru; je to obdoba přesunu přízvuku ze slabiky s původním cirkumflexem na koncovku v jiných případech, srov. *měso* > bulh. *mesó* proti rus. *mjásó*).

6.5.1.3. C. Třetím příkladem je metatonie ve víceslabičných slovech:

1. po zániku přízvučných jerů ve víceslabičných slovech zejména se sufixy *-akъ, -ačъ, -ikъ, -ar'ъ, -avъ, -umъ* (mohlo by tu jít i o zachování předpřízvučné délky, ale situace v čakavských dialektch srbocharvátštiny ukazují spíše na nový akut), srovnej situaci:

a) v čakavských dialektch srbocharvátštiny: *buhuáč* (Hvar) „boháč“ (< *bo-gačъ*), *učedník, gospodór* „hospodář“, *junók* „junák“; v ostatních srbocharvátských dialektch *novāk, junāk, rukāv, koláč, klobūk* (gen. sg. *klobúka*);

b) v slovinštině: *novák, junák, koláč, rukáv, klobúk*;

c) v češtině: *novák, boháč, koláč, rukáv, hospodář, učedník, rukáv, běhoun, klobouk, motýl*;

d) v slovenštině: *novák, boháč, koláč, rukáv, hospodár, behún, klobúk, motýl*;

v slovenštině navíc *veniec* (< *věňць*), *koniec*, *hrniec* (s pův. přízvukem na konci), ale *chlapec*, *starec*, *palec* (s přízvukem na kmeni).

2. před sufixy *-ькэ*, *-ька*, *-ько* (*-ькэ*, *-ька*, *-ько*); uvedeme si příklady nejdříve před sufixem *-ька* (*-ька*): čes. *hlava*–*hlávka* (< *glavьka* < *gälvьka*), srov. též rus. *golóvka*, ukr. *holívka*, *strana*–*stránka*, *hora*–*hůrka*, *nohy*–*nůžky* (< *nožьky*) „nožnicy“, ale *nožky* „malé nohy“; sloven. *noha*–*nůžka*, *žena*–*žienka* (čes. *žínka*, ukr. *žínka*), *pec*–*piecka*; pol. *noga*–*nůžka*, *głowa*–*glówka*, *woda*–*wódka*, *reka*–*raczka* (srov. čes. příjmení *Roučka* a han. *růčka* u pluhu); psl. *lěsь*, čes. odvoz. *liška*, sloven. *lieska*, slovin. *léska*, srbocharv. *léska*, ukr. *liška*; podobně rus. *kórob*–*koróbka* „krabička“, *noga* – rus. dial. *nůžka* (Leka), dále *kōška* „kočka“, *strójka* „stavba“. Před sufixem *-ька* (*-ька*) je i krátkost, vznikl-li tu nový cirkumflex (nebo zkrácení ve víceslabičném slově): čes. *rána*–*ranka*, *jáma*–*jamka* (< *jamьka*), *kráva*–*kravka*, *bába*–*babka*, *kroupa*–*krupka*, *moucha*–*muška*, *strouha*–*stružka*.

Příklady se sufixem *-ькэ* (*-ькэ*): čes. *hrad*–*hrádek*, *hlas*–*hlásek*, *klas*–*klásek*, *břeh*–*břížek*, *měch*–*míšek*, *most*–*můstek*, *plod*–*plůdek*, *plot*–*plůtek*, *roh*–*růžek*, *vlas*–*vlásek*, *dub*–*doubek*, *holub*–*holoubek*, *kruh*–*kroužek*; v polštině *gród*, gen. *grodu*–*gródek*, *goląb*, *golębia*–*goląbek*, *krag*, *kręgu*–*krąžek* „kroužek“. Dále sem patří případy se sufixem *-ькэ* v jiných odvozených slovech: čes. *svatý*–*svátek* (< *svętькэ*), sloven. *svätý*–*sviatok*, pol. *świąty*–*świątek*, čes. *pět*–*pátek*, sloven. *pät*–*piatok*, pol. *pięć*–*piątek*, slovin. *pétek*, sch. *pétak*; sloven. *piesok*, čes. *písek* (rus. *pesók*, *peská* ukazuje přízvuk na konci), slovin. *pések*, sch. *pésak* (*píjesak*), b. *pjásьk* (posun přízvuku proti rus. *pesók* svědčí o novém akutu). Krácení je v slovech čes. *dům*–*domek*, *kůl*–*kolek*, *vůl*–*volek*. Je to opravdu zrcadlový obraz dloužení, jak tvrdí Shevelov, a tedy jev patrně pozdější. Případy dloužení i krácení v deminutivech jsou morfologizovány, takže nemohou být všechny svědectvím fonologických změn.

Příklady se sufixem *-ько* (*-ько*): čes. *slovo*–*slůvko* (< *slóvko* < *slovьko*), *lože*–*lůžko*, pol. *łóże*–*łóżko*, čes. *olovo*–*olůvko*, *jezero*–*jezirko*, *železo*–*želízko*.

Nový akut (s příslušným dloužením) před sufixem *-ька* (*-ька*) je i v případech čes. *desítka* (stč. *desietka*), sloven. *desiatka*, pol. *dziesiątka*, bulh. *desétka*; obdobně čes. *devítka* (< stč. *devietka*), slov. *deviatka*, pol. *dziewiątka* atp. Přízvuk tu přešel z první slabiky na slabiku následující, po níž následoval jer, srov. rus. *désjat'* – ale *desjátka*.

Poznámka. Obdobně jako v uvedených sufixech *k*-ových je novoakutová délka před jinými sufixy s jerem, srov. pol. *włókno*, čes., sloven., slovin. a sch. *vlákno*, pol. *plótno*, hluž. *plótno*, čes., sloven. a slovin. *plátno*.

6.5.1.4. D. Metatonie v participiu *l*-ovém, kde přízvuk přešel z koncového jeru na předcházející slabiku:

sch. čak. *trésal*, *vúkal*, sloven. *triasol*, *vliekol*, pol. *trząsł*, *włókl* (*trzęsła*, *włókła*), čes. *třásł*, sloven. *niesol*, *viedol*, *plietol*, pol. *niósł*, *plótl* (*niosta*, *plotła*), slovin. *nésel*, *plétel*, *pékel*; v českých dialektech na východní Moravě srov. *védl*, *nésł*, *véd*, *nés* (proti spis. *vedl*, *nesl*, *pletl*), dále v čes. dialektech slezských, srov. *přebud*

(< přebódl) – přebodla, pomuh – pomohla, učik – učekla, přyňis – přyňesta, v dialektech středomoravských (hanáckých) srov. *rústl/rustl, múhl/muhl, síkl* (< *sékl*), *přěsil* (< *přišel* < *přišdlo*). V češtině v typu *třásl, třásla* zobecněla délka, v slovenském *viedol, viedla* rovněž, ale v dialektech je někde *ňiesol – ňiesla, piekol – pekla*. Ve spisovné češtině (mimo *třásl, třásla*) je nyní krátkost, srov. *vedl, nesl, pletl*, jak jsme již připomenuli.

6.5.1.5. E. Metatonie v participiu *n*-ovém. Nový akut je v těchto případech: čakav. *vézan, vézana, pisan, pisana*; čes. *vázán, -a*, rus. *(za)vjázan, (za)vjázana, (na)pisán, (na)pisana, slovin. vézan, napisan*; čak. *mišan, mišana*, slovin. *méšan*, rus. *(s)méšan*; to jsou všechno slovesa pův. III. třídy;

čakav. *sújen* „souzen“, slovin. *(ob)sójen*, čes. *souzen* (< *súzen* < *sod-jena*); rus. *pochorónen* (inf. *pochoronít'*)/*pochoroněn*; je tu mnoho analog. vyrovnání, takže pův. stav je často zatemněn.

6.5.1.6. F. Metatonie v supinu. Tu ve staré češtině vznikla nová cirkumflexová intonace, za níž je krátkost:

stč. supinum *brat, ryt, spat, nest* proti infinitivům *bráti, rýti, něsti, spáti*; dodnes se v češtině tvar supina zachoval ve spojení *jdu spat* (proti inf. *spát*). Obdobně je pův. klesavá intonace v supinu ve slovinštině, srov. *brát, něst, mět* proti infinitivům *bráti, méti* „třiti“, *něsti* (pokud se ovšem v hovorové slovinštině intonace ještě rozlišují).

6.5.1.7. G. Metatonie v přezentu sloves. Je dosvědčena přímo čakavskými dialekty srbocharvátštiny (a nepřímou délkou v češtině, slovenštině a srbocharvátštině):

a) nový akut na tematickém vokálu: čak. 2. os. sg. *trpiš*, 3. os. sg. *trpi*, 3. os. plur. *trpé* (< *tʃpęb*), ve spisovné srbocharvátštině je tu *trpi* (s popřizvučnou délkou, z níž se přízvuk přesunul na první slabiku). Podobně má délku čeština, slovenština, srov. čes. a slov. *trpiš, trpi*.

V čakavských dialektech není délka na tematickém vokálu *e*, srov. *nese* (přízvuk je na druhém *e* jako v ruském *nesět*); stejně tak je krátké *e* v češtině, srov. *nese*, a ve slovinštině, srov. *nesem, neseš, nese*. Slovenština má však *nesieš* (< *nesěš* < *nesešb*, přízvuk na jeru), *nesie* (< *nesē* < *nesetb*), pod. *vedieš, vedie*. Spisovná srbocharvátština tu má rovněž dlouhé *ē*, srov. *nesē, pletē*. Rovněž stará čeština v některých textech dosvědčuje délku na *e*;

b) nový akut na kořenné samohláске:

čak. *piše, véže, vráti, súdi*

čes. *piše, váže, vrátí, soudí*

sloven. *piše, viaže, vráti, súdi*

pol. *wiąże, wróci, mlóci, sądzi*.

V ruštině tu je přechod přízvuku: *pišu – pišeš', pišet* atd., *vjažú, vjažeš', voročú – vorotiš', vorotit* atd., *sužú – súdiš'*; další příklady: *skačú – skáčeš', kažú – kážeš', moločú – molótiš', ljubljú – ljubiš'* atd. U krátkých vokálů je v ruštině *glóžú – glóžeš', glóžet* (inf. *glodár'*), dial. *glóžyt* (dial. Leka u Moskvy); podobně *poljú – póleš'* „pleji“ (dial. Leka *pól'it*).

Jak je vidět, jde většinou o slovesa III. a IV. slovesné třídy. Je jen málo sloves v I. třídě, v nichž by se projevovala metatonie; srov. čes. *mohu*–*můžeš* (novočes. *můžeš*) a rus. *mogú*–*móžeš'*, sloven. *môže*, slovin. *móre*; čes. *táhneš*, *táhne* (*táhnú* je analogické), stč. též *tiehneš*, *tiehne* (nč. *tihneš*, *tihne*), sloven. *tiahneš*, *tiahne*, pol. *ciagnie*, rus. *tjanú*–*tjáneš'*, slovin. *tégne*, čak. (*po*)*tégne*; rus. *obmanú*–*obmáneš'*, *tonú*–*tóneš'*, slovin. *tóne*.

c) nový akut na kořenné samohlásce u sloves se základem končícím na přízvukně *ā* vzniklé stažením z *aje* (přesun přízvuku z *ā* na kořen):

čak. *míšā*, slovin. *měša*, sloven. *mieša*, čes. *míchá*

čak. *pitā*, bulh. *píta*, sloven. *pýta* (*sa*), srov. rus. *pytájet*
srbocharv. *čúvati*, sloven. *počúva*.

Slovesa s přízvukem na kmeni, nikoli na *ā* (< *aje*) délku v předcházející slabice nemají, srov. čes. *dělá*, sch. *delā*. Rovněž nemá dlužení sloveso s krátkou samohláskou v kořeni a s přízvukem na koncovce, srov. čak. *kopá*, čes. *kopá*; bulharština tu nemá kontrakci, srov. *kopáe*.

Poznámka. Všechny tři uvedené typy se v jazycích překrývají, takže odtud vznikají některé nepravidelnosti.

6.5.1.8. H. Metatonie před sufixy *-bje*, *-bja*:

čes. *prut*–*proutí*, stč. *prútie* (< *prŏtŏje*), *květ*–*kvíti*, stč. *kvietie*, čes. dial. (východomorav.) *vrba*–*vřbí*; sloven. *prut*–*prútie*, *list*–*listie* (taktéž stč. *lístie*), *dub*–*dúbie* (čes. *doubí*); slovin. *prot*–*prŏtje*, *list*–*listje*; pol. *pręt*–*prącie*; čak. *prŭtjī*; srov. dále čes. *dřevo*–*dříví*, stč. *dřievie*, rus. *derevo*–*derévja*, *kólos*–*kolósja* (srov. i čes. dial. *klas*–*klásí*); čes. *podhůří*, stč. *podhŏrie* (< *podŏgorŏje*), pol. *podgórze*; srov. též ukr. *sbízža* „zboží“, *zil'lja* „zeli“.

6.5.1.9. CH. Metatonie před psl. sufixem *-ja*:

a) původně dlouhý vokál před *-ja*:

čak. *stráža*, slovin. *stráža*, čes. *stráž*, sloven. *stráž*, pol. *stróż*, ukr. *storóža*;

čak. *žéja* „žizeň“, slovin. *žéja*, stč. *žiezě* (nč. *žizeň*), pol. *żądza*, bulh. *žážda*;

čes. *svíce* (stč. *sviecé* < *svět-ja*), sloven. *svieca*, slovin. *svéča*, sch. *svéca*, ale rus. *svečá*.

Další příklady jsou zejména v češtině: *hráz* (sloven. *hrádza*), *nouze* (sloven. *núdzá*, slovin. *núja*), *práce* (sloven. *práca*, hluž. *próca*), *bouře* (sloven. *búra*, *búrka*, slovin. *búrja*); *koupě*, *poušť* (< *púščě* < *púšča*), *souše* (< *súšě* < *súša*; rus. *súša*). Ovšem v některých případech tu metatonie nenastala, srov. čes. *duše*, sloven. *duša*, rus. *dušá*, bulh. *dušá* a výše uvedené ruské *svečá*.

b) původně krátký vokál před *-ja*:

čes. *vůně* (< *vóňa*), sloven. *vôňa*, slovin. *vónja*;

čes. *vůle*, sloven. *vôla*, slovin. *vólja*, rus. dial. *vólja*;

čes. *kůže*, slovin. *kóža*, rus. dial. *kôža*, bulh. *kóža*, ale sloven. *koža*;

čes. *míše*, slovin. *nóša*, ukr. *nóša*, rus. dial. *nóša*, ale sloven. *noša*;

čes. *chůze*, sloven. *chódza*;

čes. *péče*, slovin. *péča*;

čes. *tůň*, sloven. *tôňa*;

čes. *půle* (< *pól' a*).

Ale jsou případy, kdy metatonie nenastala (přízvuk zůstal v ruštině na konci, v češtině je krátkost), srov. rus. *mežá*, čes. *mez* (stč. *mezě*), sloven. *medza*; čes. *země*, rus. *zemljá* atp.

6.5.1.10. I. Metatonie v předpřízvučných slabikách. Tento typ přesunu přízvuku na předcházející slabiku (s jejím zdlužením) je doložen převážně v češtině, ale také ve slovenštině a v polštině:

čes. *kůra* (< *kóra*), sloven. *kôra*, pol. *skóra*, slovin. *skóra*–*kóra*, ukr. *škira*; ale bulh. *korá*;

čes. *hůra* „půda nad stropem“ a v místních jménech *Hůra* (jinak *hora*), pol. *góra*, slovin. *góra*, rus. dial. *góry*; ale sloven. *hora*;

čes. *můra*, slovin. *móru*, ale sloven. *mora*;

čes. *smůla/smola*, slovin. *smóla*, sloven. *smola*; bulh. *smolá*;

čes. *hrůza*, sloven. *hrôza*;

čes. *půda*, sloven. *pôda*;

čes. *lhůta* „termín“ proti *lhota* „privilegium v placení“ (místní *Lhota*);

čes. nář. *růsa*, *kůsa*/spis. *rosa*, *kosa*;

čes. místopisný název *Vůda* proti obecnému *voda*.

Všechny tyto případy měly pohyblivý přízvuk, srov. rus. *vodá* – akuz. *vódu*. Přesouvání přízvuku jako u slov s pův. délkou, srov. rus. *reká* (< *rěka*), *réku* (< *rěko*), stč. *rieka*, *řeku* (vyrovnáním buď *řeka*, tak spisovně, nebo *řika*, tak v četných dialektech), pak vedlo k dloužení v původně nepřízvučné pozici.

6.5.1.11. J. Metatonie v složených adjektivech.

a) nová cirkumflexová intonace ve složených adjektivech, která ve jmenném tvaru měla pův. akutovou intonaci:

čes. *zdravý* (nový cirkumflex, proto krátkost) – *zdráv* (starý akut, proto délka); čes. *starý*–*stár*, *malý*–*málo*, *pravý*–*právo*, *milý* – stč. *míl*, adv. *míle*;

b) nová akutová intonace na staré cirkumflexové:

čes. *pět*–*pátý*, sloven. *pät'*–*piaty*, *piěć*–*piąty*;

čes. *devět*–*devátý*, sloven. *devät'*–*deviaty*, pol. *dziewięć*–*dziewiąty*;

čes. *deset*–*desátý*, pol. *dziesięć*–*dziesiąty*;

čes. *moudrý* (< *můdrý*), pol. *mądry*;

čes. *skoupý* – pol. *skąpy*;

čes. *lítý* (< *l'útý*); adj. *ljútyj*, *můdryj*, *pjátyj* mají nový akut i v ruštině, ale *skoupý* je rus. *skupój*.

Adjektiva s nepočátečním přízvukem:

rus. *mókrýj* – ale jmenné tvary *mokr*, *mokrá*, *mokró*; rus. dial. *mókraj*;

čakav. *běli*, slovin. *béli*, sloven. *biely*, čes. *bílý* (< *bielý*) proti jmennému tvaru v subst. adj. *Běla*, rus. *bělyj*;

čakav. dial. *črni*, slovin. *črni*, sloven. *čierny*, čes. dial. *černý* (východomorav.).

Zvláštní skupinku tu tvoří číslovky *šestý, sedmý, osmý*, rus. *šestój, sed'mój, vos'mój*; ty mají v řadě jazyků novoakutovou intonaci, srov. pol. *szósty, siódmy, ósmy*, sloven. *šiesty, siedmy, ôsmy*, čak. *šestí, sédmí, ósmí*, slovin. *šésti, sédmi, ósmi*, bělorus. *šásty, sěmy, vos'my*, ukr. *šostyj, s'omyj, vos'myj*; spisovná čeština má sice *šestý, sedmý, osmý*, ale dialekty mají *šistej, sídmej, vůsmej*.

6.5.1.12. K. Někdy se metatonie a novoakutová intonace vidí i v nom. plur. neuter:

sloven. *mesto* – plur. *mestá*; *rebro* – *rebrá*; *bremeno* – *bremená*

čakav. *město* – (na) *mestá*; *rãme* – *ramená*.

V severních štokavských dialektech je rovněž přízvučná koncová slabika v slovech *stablá, ramena*, jak uvádí Krajčovič (i Shevelov). Přesun přízvuku je i ve východoslovanských jazycích, srov. rus. *město* – *mestá, dělo* – *delá* (ale o tom soudí Shevelov, že to je pozdějšího data, až ze XVII. stol.). Zajímavé je ovšem střídání i v češtině, tj. *dělo* – *dílo, město* – *místo* (< *miesto*), které také zřejmě souvisí s posuny přízvuku v paradigmatu a které má právě paralely v ruském *dělo* – *delá, město* – *mestá*, ať už oba jevy vznikly jakkoli.

Pauliny praví o slovenském *mestá, slová* toto: „Ako novoakútová dĺžka sa vykláda často aj tvar nom. akuz. plur. o-kmeňov neutra: *mestá, slová, polia*. Dĺžka tejto prípony je rozšírená na celom strednom a väčšine západného Slovenska. Nie je možné zistiť, či tu bola dĺžka i na východnom Slovensku. Tvary typu *slova, mjesta, srca* sú len v záhorských nárečiach.“ Dále praví, že novoakutovou intonaci tu předpokládají T. Lehr-Splawiński a N. v. Wijk, kdežto V. Vážný a T. Torbiörnsson tu předpokládají analogické vyrovnávání: *slovám* – *vrátam, slovách* – *vrátach* a podle toho i *slová* – *vráta*. Proti tomu by svědčilo, že tvary *slová, mestá, srcia* – *srcá* jsou i na západním Slovensku. Krajčovič tu vidí souvislost se severoštokavskými nářečmi (a s východoslovanskými jazyky), kdežto Shevelov tu předpokládá konvergentní vývoj s maďarštinou, srov. *alma* „jablko“ – *almák* „jablka“, *kefe* „kartáč“ – *kefék* „kartáče“.

Přednesli jsme všechny důležitější názory na tuto z hlediska slavistického poměrně závažnou věc, sami k tomu nedovedeme zatím zaujmout rozhodné stanovisko.

6.5.1.13. Poznámka. Nevyčerpali jsme jistě všechny případy metatonie a novoakutové intonace. Patří sem rozhodně ještě případy českého *hůře* (stč. *hóře* < psl. *gór'e* < *gārje*), *výše*, rus. *molóže* atp. Jde tu o sufix *-je*, který způsoboval palatalizaci alveolár, před nimiž docházelo k dloužení. Obdobně máme délku v staročeském *dělajúci* (nč. *dělajíc*), *znajúci* (postupem *znajeNt'ji* > *znajeNc'i* > *znajěNc'i* > *(jě > ja)* > *znajaNc'i* > *znajoci* > *znajúci*) atd.

Nová délka vznikla také přesunem přízvuku z koncovky v českých infinitivech *nésti, vésti*, srov. rus. *nestí, vestí*.

6.5.1.14. V našem přehledu jsme se pokusili podat jistý počet případů, kde by bylo možno počítat s metatonii a s tzv. novoakutovou intonací. Je to problematika složitá, která by sama vyžadovala speciálního bádání (a zvláštní monografie); je tu proto nutno počítat s různými možnostmi výkladu (včetně morfol. analogie).

6.5.2. Se zánikem jerů souvisí i tzv. náhradní dloužení. To se projevuje zejména v češtině, v srbocharvátštině, slovinštině, polštině a v největší míře v horní lužické srbštině a ukrajinštině.

a) v češtině: *dům* (< *dóm* < *domъ*) – *domu*, *důl*–*dołu*, *lůj*–*loje*, *hnůj*–*hnoje*, *sůl*–*solí*, *vůz*–*vozu*, *bůh* (< *bóh* < *bogъ*) – *boha*, *půl* (< *pól* < *poľъ*); slovensky *bób*–*bobu*;

b) v srbocharvátštině: *dôm*–*doma*, *bôg*–*boga*, *rôd*–*roda*, *rôj*–*roja*, *strôj*–*stroja*, *sô(l)*–*solí*, *dô(l)*–*dola*, *pô(l)*–*pola*, *mêd*–*meda*, *lêd*–*leda*, *môst*–*mosta*, *pôst*–*posta*, *rôk*–*roka*;

c) v slovinštině: *bóg* (gen. *bogá*), *bród* (gen. *broda/brodû*), *dól* (-*a/dolû*), *gnój* (*gnojá*), *gód* (-*a*, -*û*), *lój* (-*a*, -*â*), *móst* (-*á*, -*û*), *nós* (*nosá*, *nosû*), *ós* (*osi*), *plód* (-*a*, -*û*), *ród* (-*a*, -*û*), *sól* (*solí*), *vóz* (*vozâ*), *méd* (-*a*, -*û*), *léd* (-*a*, -*û*);

d) v polštině: *bób*–*bobu*, *gród*–*grodu*, *grób*–*grobu*, *ród*–*rodu*, *dól*–*dołu*, *lój*–*loju*, *pokój*–*pokoju*, *pól*, *rój*–*roju*, *sól*–*solí*, *strój*–*stroju*, *pozór*–*pozoru*, *rów*–*rowu*, *powróz*–*powrozu*, *wóz*–*woza*; dále je dloužení v nom. sg. u nosovek: *dąb*–*dęba*, *ząb*–*zęba*, *blad*–*będu*, *maź*–*męza*, *wąź*–*węza*, *ksiądz*–*księdza* (u posledních dvou slov by mohlo jít i o nový akut, ale to se nedá v polštině dobře odlišit);

e) v horní lužické srbštině: *bóčny*, *bój* (*boja*), *bóh* (*boha*), *dwór* (*dwora*), *hlód* (*hlodu*), *hlódny*, *hódny*, *hród* (*hroda*, -*u*), *hórki*, *hórski*, *hósé* (*hosća*), *chlód*/*chlódk*, *chlódny*, *chódnik*, *kón* (*konja*), *kónc* (*kónca*), *kós*, *kósé*, *kóčka*, *krótki*, *lód*, *móc* (*mocy*), *mócnny*, *módry*, *móst* (*mosta*), *nós* (*nosa*), *nóc* (*nocy*), *nócnny*, *nóz* (*noža*), *plód*, *plódny*, *plót* (*plota*), *plótk* „plútek“, *póst*, *pólski*, *próh* (*proha*), *ród* (*roda*), *róh* (*roha*), *rózka* „růžek“, *stód* (*stoda*), *stódk*, *slójk* „sloj“, *stólc* (*stólca*) „židle, stolec“, *wóčko* „očko“, *wódny*, *wójna*, *wólba*, *wólny*, *wólša*, *wón* „on“ (ale *won* „ven“), *wóz* (*woza*), *zawód* (*zawoda*), *zróst* (*zrostu*), *žónski*, *žónka*; *mêd* (*mjedu*), *pěc* (*pjegy*), *čěpc* „čepc“; jak je vidět z příkladů, je tu dloužení před všemi konsonanty (sonantami, znělými, neznělými, závěrovými (okluzivami) i úžinovými (frikativami); neutralizován je rozdíl mezi *o*–*ó* před labiálami *b*, *p*, *m*, *w*, *f*, dále před *k*, *g*, *ch* a před tvrdým *l* (proto se tu píše všude jen *o*, takže dloužení není možno zjistit; máme proto *bok*, ale *bóčny*, *hroch*, ale *w hróše*, *stól*, ale *stólc*);

f) v ukrajinštině (tu se dlouhé *o* vzniklé náhradním dloužením nebo metatonii – oba jevy nelze přesně odlišit – změnilo v historických dobách v *i*, srov. *voľ* > *vōl* > *vuol* > *vuel* > *vuil* > *vüil* > *vil*, *nosъ* > *nōs* > *nuos* > *nues* > *nües* > *nüis* > *n'is*; pod. *ē* dalo rovněž *i*, srov. *medъ* > *mêd* > *mied* > *mid*; konsonanty jsou před tímto novým *i* (vzniklým z *o*, *e* a také z *ě*) na většině území i ve spisovném jazyce palatalizovány:

bib [*b'ib*] – *bóbu*, *bik* [*b'ik*] – *bóku*, *brid*–*bródu*, *bojéc'*–*bijcjá*, *dvir*–*dvorá*, *drībnyj* „drobný“, *hnij* [*hn'ij*] – *hnóju*, *hirkyj* „horký“, *hist'*–*hóstja*, *hivnó*, *chmil'*–*chmélju*, *kil*–*kolá*, *kin'*–*konjá*, *kórin'*–*kórenja*, *kis*–*kosá*, *kist'*–*kósti*, *kiš*–*košá*, *kíška* „kočka“, *kit*–*kotá* „kocour“, *kúkil'*–*kukólju*, *lid*–*ljódu*, *lédu* „led“, *mid* „med“ – *medu*, *mij* „můj“, *němič*–*němoči*, *nič* [*n'ič*] – *nóči*, *nizdrjá* „nozdra“, *niž* [*n'íž*] – *nožá*, *óstriv*–*óstrova*, *ovés*–*vivsá*, *pókij*–*pókoju*, *pohrib*–

pohrebu, pič – peči „pec“, pivnič „půlnoc, sever“, pidhirja „podhůří“, pidkóva „podkova“, rid – ródu, rih – róha, rik – róku, riv – róvu, sidlo „sedlo“, sik – sóku, snip – snópa, sokil – sókola, spir – spóru, starist' – starosti (srov. sch. starōst), stih – stóha, stil – stolá, strij – stróju, sbížža (< s̄božbje), svij „svůj“, tik – tóku, til'ky/stil'ky „tolik“, tvij „tvůj“, věčir – věčora, vid „od“, vil – volá, vil'nyj „volný“, vis – ósi, viz – vóza, vijná, viknó „okno“, vin „on“ – voná, vivecja „ovce“, vchid – vchódu, záchid – zachódu „západ“, zahin – zahónu, zil'lja „zeli“, zrist – zrostu „vzrůst“.

6.5.2.1. Jak je vidět z uvedených příkladů, je náhradní dlužení po zániku jerů nejvíce rozvinuto v horní lužické srbštině a v ukrajinštině; tu se provedlo před všemi konsonanty (i neznělými okluzivami a frikativami, srov. ukr. *kis – kosá, hist – hóstja, nič – nóči, rik – róku, pič – peči „pec“, hornolužické hósć – hosća, móc – mocy, nóć – nocy, plót – plota, pęc – pjecy „pec“*). Je tu jistý paralelismus vývoje v obou jazycích. Někteří ukrajinští badatelé (včetně Shevelova) však ukrajinské náhradní dlužení neuznávají a snaží se vyložit věc jinak, my však v souhlase se Z. Stiebrem náhradní dlužení v ukrajinštině uznáváme. Dokumentuje to totiž i stav ve staroruských (staroukrajinských) památkách, kde je dlouhé *ō* (psané jako dvě *o*), srov. *voovčja „ovce“* (z r. 1266), které přesně odpovídá ukrajinskému *vivecja*, a dále situace v severoukrajinských dialektech, kde jsou diftongy vzniklé z dlouhého *ō* a *ē* dosud zachovány, srov. *vuol, vuel, vuil, n'uos, n'ues, pieč* atd. V polštině je náhradní dlužení před sonantami, znělými frikativami a znělými okluzivami, srov. *pozór – pozoru, sól – soli, lój – loju, rów – rowu, powróz – powrozu, gród – grodu, grób – grobu, bób – bobu*. V češtině není dlužení před znělými okluzivami, srov. *hrob – hrobu, bob – bobu*, je jen před sonantami a znělými frikativami, srov. *sůl – soli, důl – dolu, dům – domu, lůj – loje, vůz – vozu, bůh – boha* (a také *nůž – nože, stůl – stolu, dvůr – dvora, kuň – koně*, kde však jde patrně o nový akut, srov. rus. *nož – nožá, stol – stolá, dvor – dvorá, kon' – konjá*). V češtině, polštině, horní lužické srbštině a ukrajinštině se náhradní dlužení od novoakutové intonace nedá většinou přesně oddělit. Výsledky jsou totiž stejné. Snažili jsme se je zčásti oddělit pomocí srovnání s ostatními slovanskými jazyky.

6.6. DOVRŠENÍ MĚKKOSTNÍ KORELACE

6.6.1. Zánik jerů měl ještě jeden závažný důsledek. Znamená završení vývoje vedoucího ke vzniku konsonantické měkkostní korelace. Poziční změkčení konsonantů, které se začalo výrazněji uplatňovat po metatezi likvid a které se projevilo vznikem protikladu měkkých a tvrdých slabik *ta – t'ě, to – t'e, ty – t'i, t̄b – t'b*, vedlo v důsledku dalších fonetických změn k postupnému fonematickému osamostatňování měkkých variant konsonantů. V důsledku změny *ě > 'a* v polštině a v bulharštině se osamostatnily měkké konsonanty před *a*, srov. pol. *měra > m'ara, běda > b'ada*, bulh. *běl̄b > b'al, mlěko > ml'ako*. V polštině k tomu přistoupila

i změna 'e > 'o po měkkých, srov. *m'otla* „metla“ (*miotla*), *m'ód* (*miód*) „med“, *p'orun* „perun, blesk“, *p'óro*, *v'oslo* „veslo“ atd. V ruštině se tu projevil zánik nosovek, srov. *měso* > *m'äso* > *m'aso*, *vę(d)ņoti* > *v'änuť'i* > *v'anút'i* (> *v'anút'*). V češtině k postupnému osamostatňování měkkých variant konsonantů přispělo stahování, srov. *kostję* > *kost'ú*, *dějati* > *d'át'i*.

Celý proces však byl dovršen až zánikem jerů, neboť vznikly měkké konsonanty i na konci slova, srov. české *kost'b* > *kost'* (nyní v důsledku pozdější depalatalizace *kost*), *krǫv'b* > *krev'* (nyní *krev*), *tvar'b* > *tvár'* (nyní *tvář*) atd., ruské *kost'b* > *kost'*, *krǫv'b* > *krov'*, *pekar'b* > *pekar'*, bulharské spisovně *králjat* [*kral'ǎt*], nářeční jihovýchodobulharské *sol'*, *ogǎn'*, *zet'*. Obdobně vznikly koncové měkké v polštině, srov. pol. *dzień* [*dźeń*], *kośc* (< *kost'b*), v lužické srbštině *džęń* (hl.), *žęń* (dl.), *kósc* (< *kost'b*) atp. Měl tedy zánik jerů pro severní slovanské jazyky a pův. i pro bulharštinu pro dovršení měkkostní korelace zásadní význam.

6.6.2. Poznámka 1. V dalším samostatném vývoji slovanských jazyků došlo v některých jazycích k rozsáhlým depalatalizacím. V pračestíně se depalatalizovaly skupiny *t'et* > *tet*, *t'ät* > *tat*, srov. *pr'ęjat'elb* (gen. plur.) > *pr'át'el* > *pr'átel* > *přátel*, *m'ęso* > *m'äso* (> *mäso* >) *maso*, *p'ęt'ero* > *p'ät'ero* > *p'ätero* > *patero*; dále tu došlo k depalatalizacím ve skupinách souhláskových, srov. *pekar'ęna* > *pekár'na* > *pekárna*, ale *pekar'b* > *pekař* atp. Obdobné depalatalizace ve skupinách souhláskových jsou i v jiných slovanských jazycích, ale v každém v jiném rozsahu. Ve XIII. století se v češtině depalatalizovaly konsonanty před *e*, srov. *peče*, *vede*, *mete*, *země*, *sedí* (proti pol. *piecze*, *wiedzie*, *miécie*, *ziemia*, *siedzi*), na rozhraní XIV. a XV. století pak došlo k rozsáhlé depalatalizaci i před *ě* a *i*, srov. *s'ęno* > *seno*, *c'ęna* > *cena*, *p'ivo* > *pivo*, příp. k rozložení palatalizovanosti, srov. *ob'ęd* > *objed* > *objed*, *p'ęna* > *pjēna* > *pjena*. Měkké *r'* přešlo v češtině (a také obdobně i v polštině) v důsledku asibilace v *ř*. Těmito procesy byla od konce XIV. stol. asi do poloviny XV. století měkkostní korelace v češtině zrušena. Udržela se jen ve zbytcích na okrajových úsecích.

Obdobně došlo k depalatalizacím před *e* a dokonce i před *i* v ukrajinštině, srov. *ne budemo robyty*. Palatalizovanost se však udržela (nebo nově vznikla) před novým *i* z *ě* a z dlouhého *ē* a *ō* v zavřených slabikách, srov. *did* [*d'íd*] „děd“, *mid* [*m'íd*] „med“, *nis* [*n'is*] „nos“.

V lužické srbštině se depalatalizovaly jen sykavky, srov. *sęno* > *syno*, *cęna* > *cyna*. Nové *ć* a také *dź* vznikly asibilací z *t'*, *d'*, srov. hluž. *budźęće*.

V bulharštině nastala depalatalizace před *e* původním i vzniklým z *ě* a před *i*, srov. *dnes*, *besovę*, *edin*; udržela se však před *'a* vzniklým z *ě*, srov. *b'al* [*b^eal*], *ml'ako*, *d'al*.

6.6.3. Poznámka 2. Konsonantická měkkostní korelace se však téměř v nezměněné podobě zachovala v ruštině.

Spisovná ruština má tyto páry: *p–p'*, *b–b'*, *v–v'*, (*f–f'*), *m–m'*, *t–t'*, *d–d'*, *n–n'*, *l–l'*, *r–r'*, *s–s'*, *z–z'*. Pár *f–f'* přibyl v průběhu historického vývoje

v cizích slovech. S *n'* vzniklým v době rozvoje měkkostní korelace splynulo i staré psl. *ń* (*ñ*), vzniklé v důsledku palatalizace alveolár; obdobně je tomu u *r'*, *l'*. V ruštině jsou i *k'*, *g'*, ale jako nekorelační varianty.

V běloruštině v důsledku asibilace původního *t'*, *d'* v *c'*, *dz'* máme místo párů *t-t'*, *d-d'* páry *c-c'*, (*dz*)-*dz'*. Je tu pak: *p-p'*, *b-b'*, *v-v'*, (*f-f'*), *m-m'*, *c-c'*, (*dz*)-*dz'*, *n-n'*, *l-l'*, *s-s'*, *z-z'*. Měkké *r* tu ztvrdlo, takže pár *r-r'* neexistuje.

V ukrajinštině (kde, jak jsme uvedli, nastala rozsáhlá depalatalizace před *e* a *i*) se zbylé měkké labiály rozložily na skupení labiála + *j*, srov. *m'jaso*, *sv'jato*, *p'jat'*, *pam'jat'*. Jsou tu proto jen tyto páry: *t-t'*, *d-d'*, *c-c'*, *dz-dz'*, *n-n'*, *l-l'*. *r-r'*, *s-s'*, *z-z'*.

V polštině je nynější stav měkkostní korelace takovýto: *p-p'*, *b-b'*, *v-v'*, *f-f'*, *m-m'*, *c-c'*, *dz-dz'*, *n-ń*, *s-ś*, *z-ź*, *k-k'*, *g-g'*. Páry *k-k'*, *g-g'* se fonologicky osamostatnily tak, že *k*, *g* se před *e*, *y* palatalizovaly (srov. *kiedy*, *kielbasa*, *kierownik*, *zgiełk*, *nogi*, *rukí*) a daly *k'*, *g'*; nové *k*, *g* pak vzniklo před *e* z nosového *ę*, srov. výslovnost *noge* (akuz. sg.) < *nogę*, *reke* < *rekę* (< *rokę*) a před *e* v cizích slovech (srov. *kelner*). Páry *c-c'*, *dz-dz'* se objevily v důsledku asibilace *t' > ć*, *d' > ź* (jako v běloruštině), srov. pol. *nie będziecie* [*ńe będźeće*] „nebudete“.

Poznámka k polštině. Labiály *p'*, *b'*, *m'*, *v'*, srov. *mięso*, *biada*, *pieć*, *wiara*, *biore*, se vyslovují se zřetelně vyděleným jotovým příznakem, tedy značně rozložené (téměř jako v ukrajinštině); na části území (v Mazovsku) se *bić*, *wiara* vyslovují jako [*bjić*], [*by'ić*], [*bzić*], [*vjara*], [*vy'ara*], [*vžara*], ba i [*žara*] bez *v*. Někteří lingvisté proto o měkkostní korelaci v polštině (zejména u labiál) začali pochybovat. Většina lingvistů však korelaci uznává, i když je částečně v rozložené podobě.

Obdobná situace jako v polštině je i v dolní lužické srbštině (bez párů *f-f'*, *dz-dz'*, ale s párem *r-r'*).

Horní lužická srbština má tyto páry: *p-p'*, *b-b'*, *v-v'*, *m-m'*, *c-c'* (< *t'*), (*dz*)-*dz'* (< *d'*), *n-ń*, *r-r'*.

V spisovné bulharštině je tento stav: *p-p'*, *b-b'*, *v-v'*, *f-f'*, *m-m'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'*, *s-s'*, *z-z'*, *k-k'*, *g-g'*. Má tedy více párů než ruština, ale jejich využití je malé; jde o případy před psl. *ě*, srov. *bjal* [*b^eal*], *djal* [*d^eal*], *mljako* atd., v některých slovech i před psl. měkkým jerem, je-li za ním člen, srov. *kraljat* [*kral'ət*] a dále v cizích slovech, zejména tureckého původu. Západobulharské dialekty nemají změnu *ě > 'a* a měkkostní korelaci nerozvinuly.

Čeština má sice *ř*, *d'*, *ň*, ale tu nejde o měkkostní korelaci, nýbrž o samostatnou řadu artikulovanou na tvrdém patru (a po stránce akustické bez tónového zvýšení, které je charakteristické pro měkké konsonanty tvořící měkkostní korelaci). Zřetelný rozdíl je ve výslovnosti mezi českým *děti* [*dě'i*] a ruským *d'et'i* (s tónovým zvýšením, s artikulací na dásních a se sklonem k slabé asibilaci). V češtině zanikla měkkostní korelace, jak jsme již uvedli, na rozhraní XIV. a XV. stol.; palatalizované *n'* (*n'ěmý*) splynulo před *i*, *ě* s psl. *ń* (*ñ*) — před *e* se depalatalizovalo (srov. *nebudete*) —

a přesunulo svou artikulaci z dásní na tvrdé patro a spolu s ním tento proces prodělaly i d' , t' , ($d' > d$, $t' > t$). V některých okrajových dialektech ovšem měkkostní korelace zůstala ($p-p'$, $b-b'$, $m-m'$, $v-v'$ na východní Moravě na Valašsku, srov. *meí!* (imper. od *méstí*) – *m'et'* „míti“, *hrabe*–*hrab'e* „hrábě“, *vesta*–*nev'esta*, *nakope*–*na kop'e*, *patřý*–*p'atro* atp. ; u sykavek na Ostravsku, srov. *sedz'i*–*s'edňe*, *veze*–*na voz'e*, *cesta*–*c'etka*). Porůznu je na okrajích i pár $l-l'$ ($l-l'$). Příznakovým členem je tu však l (jako už ve staré češtině).

Obdobně jako čeština má i slovenština l' , d' , $ň$, a to ve většině dialektů i před e , srov. *nebudete* [*ňebuděťe*], dále i l , srov. *lan*, *lavý* atd. Východoslovenské dialekty však mají i $s-s'$, $z-z'$ (na nejvýchodnějším okraji v tzv. sotáckých nářečích je měkkostní korelace dosud plně rozvinuta).

Srbocharvátština, slovinština a makedonština měkkostní korelaci vůbec nerozvinuly. V srbocharvátštině a slovinštině zůstalo jen nj , lj [n' , l'] z praslovanské palatalizace alveolár, v makedonštině ještě navíc k' , g' (*svek'a*, *meg'a*) rovněž z této palatalizace. O měkkostní korelaci tu rovněž nelze mluvit.

